

यदुनाथ थत्ते

यशाची वाटचाल

१९६५

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. क्र.

१९७९

REFBK-0016584

साधना प्रकाशन, पुणे-२.

२०३/१०/१५

७४९६६
१।३।७९

९६७९

श्रीवाढा प्रथम सप्रहालक, ठाण. स्वल्पम

पनुकम ७...४...९...६...६... वि: .....

कालिक ..... नोंडे कि: .....

९६७९

विंघ
१।३।७९

ओरिसन स्वेट मार्डेनच्या

'हाउ टु गेट व्हॉट यू वॉंट'च्या आधारे

पुणे ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
वा. क्र. १६५८४
पुणे ग्रंथ संग्रहालय ठाणे

यशाची वाटचाल

REFBK-0016584

REFBK-0016584

यदुनाथ थत्ते

साधना प्रकाशन, पुणे

प्रथमावृत्ती

मार्च १०, १९६३

द्वितीयावृत्ती

नोव्हेंबर १, १९६८

प्रकाशक

प्रभाकर सिद्ध

साधना प्रकाशन

४३०-३१ शनिवार, पुणे २

मुद्रक

ह. म. गत्रे

साधना प्रेस,

४३०-३१ शनिवार, पुणे २

किंमत

तीन रुपये

यशाच्या वाटचालीबद्दल

स्वेट मार्टेनच्या 'पुशिंग टु द फ्रंट' या पुस्तकावर कलम करून 'पुढे व्हा' हे पुस्तक मी सादर केले त्याला दीड तपावर काळ लोटला. कलम करताना मी काहीसा साशंक होतो. पण ते कलम चांगले जमले, रुजले, फळले, फुलले. तरुण मनांना त्या पुस्तकाने मोहिनी घातली. आजही ती मोहिनी कायम आहे. अनेकांना ते पुस्तक हा आपला जिवलग मित्र वाटतो. आपल्या इतर मित्रांशीही ह्या जिवलग सोबत्याची गाठ घालून देण्याची त्यांना उत्सुकता वाटते. 'पुढे व्हा'च्या लोकप्रियतेला वाचकांची ही करणी मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे !

'पुढे व्हा' प्रसिद्ध झाल्यानंतर जवळपास दीड तपाने मार्टेनचे 'हाउ टु गेट व्हाट यू वॉंट' हे पुस्तक हाती आले. 'पुशिंग टु द फ्रंट'चे हे भावंडही तितकेच स्फूर्तिदायक, विचारप्रेरक आणि उत्साहवर्धक आहे. 'पुशिंग टु द फ्रंट'-वरून 'पुढे व्हा' ज्या मोकळ्या पद्धतीने मी तयार केले त्याच पद्धतीचा अवलंब करून 'हाउ टु गेट व्हाट यू वॉंट'वरून 'यशाची वाटचाल' हे पुस्तक तयार करावे असे वाटले. स्वेट मार्टेनची तरुणांविषयीची कळकळ हे त्याच्या पुस्तकांच्या प्रभावाचे खरे कारण आहे. ती कळकळ सर्वांत महत्त्वाची मानून हे पुस्तक मी तयार केले. स्वेट मार्टेनने मूळ पुस्तक लिहिल्याला वर्षे लोटली. त्यानंतर पुष्कळ पाणी वाहिले आहे ! काळाच्या बदललेल्या संदर्भाची मुळी दखल न घेता नुसता अनुवाद करण्याने पुस्तकाची गुणवत्ता खूपच घटली असती. म्हणून मार्टेनच्या या लिखाणामागील उद्दिष्टावर नजर ठेवून पुस्तक रचताना मी आवश्यक ते स्वातंत्र्य घेतले. त्याची या लिखाणामागची दृष्टी, तरुणांविषयी त्याला वाटणारी कळकळ आणि जिन्हाळा, आणि भविष्याबद्दल त्याला वाटणारी असीम आशा ह्या गोष्टी विशेष महत्त्वाच्या आहेत.

'हाउ टु गेट व्हाट यू वॉंट'मधील दोन प्रकरणे मी वगळली आहेत. स्थल-कालाच्या व विचारवृत्तेच्या दृष्टीने मला ती गाळावीशी वाटली. ती दोन प्रकरणे वगळली तरीही पुस्तकात कोठलाही उणेपणा राहिला नाही, असे मला वाटते. या दोन प्रकारणांचा आशय इतर प्रकरणांत समाविष्ट होऊनच गेला आहे.

या पुस्तकावद्दल ओरिसन स्वेट मार्टेनचे ऋण मान्य करूनही म्हणावेसे वाटते की, त्याने निवडलेले विषय घेऊन त्यांच्यात स्थलकालानुरूप रंगरूप आणि चैतन्य भरण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. त्यामुळे मार्टेनचा आधार असूनही ह्या पुस्तकाला एका वेगळ्या तऱ्हेचे स्वतंत्रपणही आहे.

गांधीजींच्या नावाचा उदोउदो करणारांना एकदा विनोबा म्हणाले होते, “बाबांनो, सिद्धान्त कोणा एकाचे नसतात. ती शाश्वत मूल्ये असतात. ती जेव्हा मी पत्करतो तेव्हा ती माझी स्वतःचीच होतात.” विनोबांच्या ह्या निर्देशाप्रमाणे हे पुस्तक स्वेट मार्टेनचे आहे, तसेच ते ‘माझे’ आहे आणि ‘तुमचे’ही आहे. त्यामुळे ज्याचे त्याला देऊन मोकळे होणे श्रेयस्कर.

पुस्तकाचे हे पुनर्मुद्रण. पहिल्या आवृत्तीप्रमाणे त्यालाही अनेकांचा जिवला सोबती बनण्याचे भाग्य लाभवे ही अपेक्षा.

यदुनाथ थत्ते

मार्डॅनविषयी थोडेसे

ओरिसन स्वेट मार्डॅनचा जन्म १८५० सालचा. म्हणजे शतकाच्याही पूर्वीचा. बालपणी त्याला वाचनाचा छंद लागला. वाचनातून मानवतेचे आणि सेवेचे संस्कार त्याच्यावर झाले. न्यू हॅंपशायर येथील शिक्षणसंस्थेतून माध्यमिक शिक्षण संपवून १८७३ साली तो बोस्टन विद्यापीठात दाखल झाला. १८७७ साली त्याने आपली पहिली पदवी संपादन केली. त्यानंतर त्याने वैद्यकीचा अभ्यास करावयाचे ठरवले आणि हार्वर्डहून एम्. डी. पदवी घेऊन १८८२ साली तो बाहेर पडला. त्याचे विद्यार्थी-जीवन खडतर होते. हॉटेल्मध्ये वाढत्या कामही त्याला करावे लागले. पण त्याने उमेद सोडली नाही. चढत वाढत हॉटेल्च्या व्यवस्थापकाच्या जागेपर्यंत त्याने प्रगती केली. परंतु तेवढ्याने त्याला संतोष झाला नाही. त्याला मोठी आकांक्षा होती. शिक्षणाचे अमर्याद प्रेम होते.

वैद्यकीय पदवी संपादन केल्यानंतर तो दवाखाना थाटून बसला नाही. त्याला जग पहायचे होते. पुस्तकातून तो शिकला तसे त्याला जग पाहून शिकायचे होते. तो युरोपच्या सफरीवर निघाला. देशाटन, पंडितमैत्री, सभेत संचार ही पावले त्याने टाकली. पण वैद्यकीचे ज्ञान घेतले तरी त्याचे मन त्यात रमेना. दुर्मुखलेले, उदास, निराश तरुण दिसले की त्याचे मन कळवळे. नाउमेद होणाऱ्या तरुणांना काही तरी सांगितले पाहिजे, अशी तळमळ त्याला वाटू लागली. शरीराने खंगलेल्यांपेक्षा मनाने खचलेल्यांसाठी काही तरी आपण केलेच पाहिजे, ही भावना त्याच्या मनात प्रबळ झाली.

त्याने केलेल्या व्यवसायात प्रारंभी जवळपास पंधरा वर्षे त्याला चांगले यश आले. पण १८९२ मध्ये त्याला ठोकर बसली! दारिद्र्य वाट्याला आले. पण त्याही काळात त्याने धीर सोडला नाही किंवा प्रयत्नांकडे पाठ फिरवली नाही. आपल्यासारख्या मानसिक अवस्थेत जीवन कंठणारे किती तरी युवक असतील, असे त्याच्या मनात आले. ज्या विचारांमुळे आल्या आपत्तींतून आपण वाट काढू शकलो, मनातील निराशा झटकून टाकू शकलो आणि

अनुप्राणित झालो त्याची स्पष्ट जाणीव त्याने करून घेतली. आणि हे सगळे तरुणांपुढे मांडले पाहिजे असे त्याला वाटू लागले. यशाची तीव्र आकांक्षा हा यशस्वी जीवनाचा मोठा आधार असतो, म्हणून यशाची तशी तीव्र आकांक्षा तरुणांमध्ये निर्माण होईल, असे साहित्य निर्माण करण्याचे त्याने ठरवले. नुसतीच आकांक्षा असेल तर तिच्यातून वैफल्य निर्माण होईल आणि उच्च जीवनाची आकांक्षाच नसेल तर प्रयत्नांना प्रेरणाच मिळणार नाही, ही गोष्ट त्याने ओळखली. आणि एका बाजूला उच्च जीवनाची आकांक्षा त्याने स्वयंतुष्ट, अल्पाकांक्षी तरुणांत रुजवली व दुसऱ्या बाजूला 'यत्न तो देव जाणावा' ही पुरुषार्थ-प्रेरणाही निर्माण केली.

सुमारे साठ वर्षांपूर्वी, १८९४ साली 'पुशिंग टु द फ्रंट' हे त्याचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आणि तरुणांच्या त्याच्यावर उड्या पडल्या. हातपाय गाळलेल्या तरुणांना ह्या पुस्तकाने संजीवित केले. त्यांच्या निराश, उदास जीवनात आशेचे दीप प्रज्वलित झाले. पुस्तकाच्या अडीचशे आवृत्त्या निघाल्या, यावरून त्याच्या लेखनातील ओजाची कल्पना येऊ शकेल. पण एका पुस्तकाने त्याचे समाधान झाले नाही. तरुणांना नित्य असे साहित्य मिळत रहावे असे त्याला तीव्रतेने वाटू लागले. आपल्याला जे लाभले ते इतरांना वाटून दिल्याशिवाय त्याला स्वस्थताच वाटेना. त्याचे वात्सल्य असे उफाळून वाहू लागले आणि त्यातून १८९७ साली 'सक्सेस' हे त्याचे नियतकालिक सुरू झाले. नियतकालिकाच्या मागे त्याची तरुणांविषयीची अपार तळमळ असल्याने त्याचा चांगलाच खप होऊ लागला. त्याने लेखकसंपादकांचा चांगला संचही जमा केला.

एक तपभर त्याच्या ह्या नियतकालिकाचा चांगला बोलवाला होता. परंतु काही कारणांनी पुढे त्याला प्रकाशनातही खोट बसली आणि अपयश त्याच्या पदरी आले! परंतु 'पुढे व्हा' हा त्याचा जीवनसंदेश असल्याने तो खचला नाही. त्याने पुन्हा नव्या जोमाने प्रयत्न सुरू केले. पहिले महायुद्ध सुरू झाले आणि निराशेची लाट सर्वत्र पसरली. लोकांना अगतिक वाटू लागले. त्यांची जीवनाविषयीची श्रद्धा आणि आस्तिक्य बुद्धी कोळपू लागली. मॉर्डेनला लोकांच्या उत्साहावर बसलेली राख फुंकण्याची तळमळ लागली.

आणि ऐन युद्धकाळातल्या अडचणीतही त्याने मोठ्या खटपटीने 'सक्सेस'चे पुनःप्रकाशन सुरु केले. १९१८ सालच्या जानेवारीत 'न्यू सक्सेस'चा पहिला अंक निघाला. युद्धाच्या काळ्या सावल्यांमुळे कोमेजलेल्या मनांची तळमळ दूर झाली. उत्साह आणि उल्हास येऊ लागला. सहा वर्षांतच त्याचे नियतकालिक तरुणांमध्ये फार लोकप्रिय झाले. मॉर्डेन अत्यंत समाधानात होता. उगवत्या पिढ्या घडवीत असल्याचे हे समाधान होते.

वयाची सत्तरी ओळंडली तरी तरुणांना आणि तारुण्याला तो पारखा झाला नव्हता. त्याची उमेद वाढती होती. तरुणांच्या हृदयात त्याला विश्वासू मित्राचे आणि मार्गदर्शकाचे स्थान प्राप्त झाले होते. त्याच्या नव्या नियतकालिकाने अर्ध्या तपाची वाटचाल पूर्ण केली होती. नव्या उल्हासाने पुढची पावले पडत होती. एवढ्यात काळाचा घाला आला आणि १० मार्च १९२४ रोजी मॉर्डेनची जीवनज्योत मालवली. मॉर्डेनचे शरीर कालाधीन झाले, पण त्याचे लेखन मात्र काळाला पुरून उरण्याजोग्या सत्त्वाचे असल्याने टिकून राहिले ! मॉर्डेनच्या स्फूर्तिदायक वाङ्मयाचे अनुवाद देशोदेशी प्रसिद्ध होऊ लागले. स्थल-कालावर त्याच्या शरीराला मात करता आली नाही, पण त्याच्या साहित्याने मात्र त्यांना जुमानले नाही. त्याची पुस्तके आजही जगभरच्या तरुणांची सवंगडी बनून त्यांना मदतीचा हात देत आहेत. जगातल्या पंचवीस-तीस भाषांत त्यांचे अनुवाद झाले आहेत, आणि लाखो तरुणांपर्यंत ती पोचली आहेत, उच्च जीवनाची आकांक्षा त्यांच्या मनात पेरीत आहेत आणि त्यांतून भरघोस पीक मिळविण्यासाठी आवश्यक मेहनत-मशागत करण्याची प्रेरणा देत आहेत.

अनुक्रम

१	हसत खेळत जगा	९
२	इच्छासिद्ध व्हा	२९
३	निराशेशी मुक्तावला	४५
४	अखंड सावधान रे	५६
५	स्वतःला ओळखा	६५
६	कल्पद्रुमाची सावली	७८
७	आशेचे अमृतरसायन	९०
८	समृद्धीची वाट	९८
९	शब्दशक्ती	१०८

हसत खेळत जगा

जीवनातील प्रश्नांशी मी: झुंज कुठे घेत आहे ! मी तर गीत आळवीत आहे.

जीवन हे खरोखरच एक मधुर संगीत आहे, ती काही एखादी दर्दभरी कहाणी नव्हे. जीवन म्हणजे यश, जीवन म्हणजे अपयश नाही.

मार्चचा महिना. आकाश ढगांनी भरलेले. दिवसा काळोख दाटला होता. त्यातून रुग्णालयाचे वातावरण. त्यात नवे किंवा उत्साहवर्धक काय असणार ? पण नुकतेच ऑपरेशन झालेल्या एका रोग्याला मात्र चमत्कारिक उत्साह जाणवत होता. आपला हा अनुभव निवेदन करताना तो म्हणतो, "कसला चमत्कार झाला होता सांगणे अवघड आहे. माझ्या अवतीभोवती नवे म्हणता येईल असे काहीच घडलेले नव्हते. पण रोजच्याच वस्तू त्या दिवशी अलौकिक अशा तेजाने चमकत होत्या.

जीवनातला तो पहिलाच अद्भुत अनुभव ! माझ्या भोवतीच्या सर्व वस्तू जणू उसाहाने, उल्हासाने डोलत आहेत असे मला भासले. आसपासच्या सगळ्या वस्तू खुद्दुखुद्द हसत होत्या. हजार जिभांनी माझ्याशी संवाद करू पहात होत्या. हवेचा ताल धरून झाडाचे पानन् पान सळसळत होते. पक्ष्यांच्या कलकलाटाला संगीताची कळा चढली होती. रुग्णालयातल्या शुभ्र कपड्यांतल्या त्या परिचारिका जणू नंदनवनातल्या पत्न्या भासत होत्या. एकूण एक वस्तू कशी प्रसन्न होती. “आनंदाचे डोही आनंद-तरंग, आनंदची अंग आनंदाचे’ असा भाव सगळीकडे पसरलेला. अशा स्थितीत माझे मन दुःखी-कष्टी कसे राहणार ! तेही सृष्टीच्या त्या उल्हासाच्या रंगात रंगून गेले, एकरूप झाले.”

हा जो क्षणभर अनुभव आला तो चिरंतन नाही वनू शकणार ? तसा तो वनवता आला तर मानवी जीविताची आजची सारी कळाच पालटून जाईल. परंतु त्या दृष्टीने आज आपली वाटचाल होत नाही.

ती एक जुनी लोककथा आहे ना, त्यातल्या त्या अजाण मुलासारखीच आपली स्थिती असते. असल्याच्या आनंदापेक्षा नसल्याच्या ओढीने आपण स्वतःचे जीवन दुःखीकष्टी बनवीत असतो. एक मुलगा एका टेकडीवर आपल्या कुडाच्या झोपडीत रहात होता. श्रीमंती त्याच्या वाढ्याला आलेली नव्हती. परंतु आपल्या आसपासच्या सृष्टीशी तो समरस झालेला होता. ती सारी सृष्टी जणू आपल्याशी गुजगोष्टी करीत आहे, असे त्याला वाटत होते. सदा कसा आपल्या मस्तीत असायचा ! आपल्या त्या झोपडीतच त्याला रम्य स्वप्ने पडायची. स्वस्तःला तो जणू विसरूनच जायचा.

सूर्योदय आणि सूर्यास्त पाहण्याचा त्याला छंद होता. पूर्व-पश्चिमेला होणारी ती रंगांची उधळण पाहून कसा तृप्त तुष्ट असे. ते नाना रंग पाहिले की त्याला आसपासच्या साऱ्या सृष्टीचे विस्मरण व्हायचे. जणू स्वप्ने पाहण्याची त्याची ती वेळ असे. त्या स्वप्नांच्या दुनियेत तो रममाण होऊन जायचा.

सूर्याचे किरण डोंगराच्या पायथ्याला एक नवी सृष्टीच जणू रचीत.

त्याला तिथे एक आरसेमहाल दिसे. त्याची रंगशोभा अद्भुत होती ! जादूचे गाव जणू तिथे वसले असावे असे वाटे. त्या अद्भुत दुनियेचा आनंद तो तेथूनच घेत असे. पण एक दिवस त्याच्या मनात वेगळीच कल्पना जन्माला आली. त्या आरसेमहालात जाऊन आपण राहिलो तर आपल्या सुखाला अंतपार राहणार नाही. असे त्याला वाटू लागले. हातचे सत्य सोडून पळत्या कल्पनेच्या मागे तो लागला ! ते अपार वैभव आपल्याला बोलावीत आहे, असा त्याला भ्रम झाला. वैभव स्वतःच्या पराक्रमाने निर्माण करायचे असते हे तो विसरला ! त्याला आपली ती झोपडी एकदम नकोशी वाटू लागली. आपल्या गरिबीचा उबग आला. टेकडीच्या पायथ्याशी अकल्पनीय वैभव हाका मारीत असताना आपण व्यर्थच ह्या चंद्रमौळी झोपडीचा लोभ धरून राहिलो आहोत, अशी त्याला टोचणी लागली. तो म्हणाला, “ काय हे माझे जीवन ! ही झोपडी म्हणजे दुःखदारिद्र्याचे माहेरघर आहे. त्या सोनेरी आरसेमहालाचा मी मालक झालो तर काय मजा होईल ! ”

त्या दिवशी रोजच्याप्रमाणे संध्याकाळी तो टेकडीच्या पायथ्याचे ते अद्भुत दृश्य पाहात होता. पण रोज त्याला आनंद वाटायचा त्याऐवजी त्याच्या मनात क्षोभ दाटला. तो महाल आपल्याला पाचारण करीत आहे, अशा कल्पनेने त्याच्या मनात घर केले. तो अस्वस्थ झाला. काय वाटेल ते होवो, तो महाल गाठायचाच असा त्याने निश्चय केला.

रात्रभर त्याला धड झोप आली नाही. शेवटी तो इतका अस्वस्थ झाला की, अपरात्रीच टेकडीच्या पायथ्याकडे त्याने कूच केले. अंधारात ठेचकळत, अडखळत तो चालला होता. हळूहळू झुंजू मुंजू झाले. पूर्वेला रंगाची अपार शोभा दिसू लागली. पण आज कशाकडेच त्याचे लक्ष नव्हते. पायथ्याच्या सोनेरी महालाची मोहिनी त्याच्या मनावर पडली होती. त्याला कशाची शुद्ध नव्हती. तहान भुकेची तमा नव्हती. मनात स्वप्ने रंगवीत तो टेकडीच्या पायथ्याच्या रोखाने चाललाच होता. सूर्य डोक्यावर आला. पश्चिमेला कलला तरी त्याचे चालणे चाटू होते. जणू तो वास्तवाच्या जगात नव्हताच !

सूर्य क्षितिजासंनिध पोचला तेव्हा कुठे तो मुलगा टेकडीच्या पायथ्याशी पोचला. एकदम तो स्वप्नसृष्टीतून वास्तव जगात आला. कुठे आहे तो सोनेरी आरसेमहाल ? कुठे आहे ते अपार राजवैभव ? कुठे आहे ती जादूनगरी ? त्याच्या समोर तर एक पडित घर होते. त्या घराच्या तुटक्याफुटक्या तावदानांवर सायंप्रकाश पडला होता. परंतु त्याला एवढा थकवा आला होता, तहानभुकेने तो असा व्याकुळ झाला होता की, त्या तावदानांकडे पाहण्याचेदेखील त्राण त्याच्यात नव्हते. त्या घराकडे पाठ फिरवून तो मटकन खाली बसला आणि ओक्साबोकशी रडू लागला ! त्या रडण्यामुळे त्याचे दुःखाचे कट थोडे ओसरले, आणि त्याने सहज वर पाहिले तो काय ? घाटमाथ्यावर त्याला अपूर्व अशी शोभा दिसली ! त्याची ती टेकडीवरील चंद्रमौळी कुडाची झोपडी सूर्याच्या सायं-किरणांत न्हाऊन निघत होती. जणू सोन्याचा मुलामा तिच्यावर कोणी चढवला होता. त्याला ती आपली झोपडीच पुन्हा हवीहवीशी वाटू लागली !

आपणही त्या अजाण मुलासारखे जीवनात वागत असतो. आपल्याला नेहमी दूरच्या गोष्टी साद घालीत असतात. जे निकट ते नकोसे वाटते, जे हातावाहेरचे ते हवेहवेसे वाटते. भूतकाळाचा रवंथ करण्यात मन रमते किंवा भविष्यकाळाची स्वप्ने पाहण्यात ते दंग होते. पण आपल्यासमोर हाती लागण्यासारखा जो वर्तमानकाळ त्याच्याकडे आपण पाठ फिरवितो ! जे जवळ नाही त्याच्यात सारे सौंदर्य आणि सुभगता ओतली आहे असे आपल्याला वाटत असते. एखाद्या दिवशी त्याचा प्रत्यक्ष आस्वाद घेता येईल या भावनेपायी आपण वेडावून जातो, आणि 'आज'कडे आपण पाठ फिरवून बसतो. परंतु हातचा 'आज' गमावला की हवाहवासा वाटणारा 'उद्या' हाती येण्याची आशाच उरत नाही !

अशी किती तरी निराश उदास माणसे आपल्याला भेटत असतात. ज्याची स्वप्ने रंगवली ते हाती आले नाही, एवढ्याचमुळे ती कुढत असतात. जे लाभले नाही त्याचे दुःख त्यांना एवढे अस्वस्थ करीत असते की, जे लाभले त्याची त्यांना मातवरी वाटत नाही किंवा गोडीही वाटत नाही.

नदीचा दुसरा किनारा हाती आलेला नसतो, पण जो हाती लागलेला असतो तो मात्र हातातून निसटवून टाकतात. मृगजळाच्या मागे धावण्यात हातचे चुळकाभर पाणी गमावून बसावे, आणि जेवढे धावावे तेवढे ते मृगजळ दूर दूर पळावे किंवा नाहीसे व्हावे, तसे त्यांचे होते. मग आणखी दुरून त्यांना साद ऐकू येऊ लागते.

जीवनात आम्ही आनंद आणि समाधान गमावून बसतो त्याला बहुतांशी वर्तमानाची उपेक्षा कारणीभूत असते. जीवनातल्या साध्या-साध्या गोष्टींची आम्हांला किंमत वाटेनाशी होते. हातातला एक पक्षी हा घरट्यातल्या दोन पक्ष्यांपेक्षा मोलाचा, हे साधे सत्य आमच्या डोक्यात कधी शिरतच नाही. आम्ही एखाद्या अद्भुत संधीची आशाळभूतपणे वाट पहात बसतो. आम्हांला वाटत असते की, एखाद्या कादंबरीप्रमाणे आमच्या जीवनात चमत्कार घडून यावा. तो चमत्कार घडला की मग आनंदीआनंद होणार असतो. पण त्या उद्याच्या आशेवर हातच्या आजला मात्र आम्ही आंचवतो !

डॉ. फ्रँक क्रेन यांनी म्हटले आहे, “असे संव्रस्त आम्हेच जग आपल्या इच्छेवरहुकूम वागले नाही म्हणून सदा कातावलेले असतात. अशा व्यक्ती या जगात राहण्याला पात्र नसतात. कारण ‘जे आहे’ त्याबद्दलचा आनंद त्यांना कधी लाभतच नाही. ‘जे नाही’ त्याची चिंता करण्यात ते व्यग्र असतात.”

पण पुष्कळशा लोकांना तर आपल्याला नेमके काय हवे आहे त्याचाच कधी बोध होत नाही. आपल्या असमाधानाचे, अप्रसन्नतेचे धड कारणही त्यांना सांगता येत नाही. ती अप्रसन्नता आणि ते असमाधान हाच जणू त्यांचा विरंगुळा असतो ! प्रसन्नता आणि समाधान शोधण्यापायी ते सारे जग पालथे घालतात, पण हाती असलेल्या वर्तमानकाळात चांगले काम करण्यातूनच प्रसन्नता आणि समाधान फुलत असते हे त्यांना कधी समजतच नाही.

आपल्या मनाची गोष्ट साधण्यासाठी आपण केवढी झटापट करित

असतो ! पण उद्या तीच गोष्ट हाती लागली तरी झालेल्या झटापटीत जे ओरखडे उठतात, आणि खरचटल्याचा जो ठणका लागतो त्यामुळे प्राप्तीचा पुरा आनंदही आम्हांला लाभत नाही. तिचा आनंद घेण्या-एवढीही असंत आम्हांला नसते. हे मिळाले रे मिळाले की लगेच त्याचा हव्यास सुरू होतो. वाटते, ही गोष्ट वाटत होती तेवढी काही चांगली नाही, ती दुसरी मात्र खरोखर चांगली असणार ! हे रहाटगाडगे असेच चालत राहते. यासाठीच जीवनात गती आणि स्थिरता या दोन्ही गोष्टींची गरज असते. आकाश आणि कोटर या दोन्ही गोष्टी लागतात. हृदयात पोकळी हवी त्याचप्रमाणे भरलेला भागही हवा. पण एकामागो-माग एका गोष्टीचा हव्यास धरल्याने हृदयात नुसती पोकळीच राहते ! तृप्ती असून तृष्णा हवी. नुसतीच तृष्णा असेल तर ती वखवख निर्माण करते. या वावतीत उत्तम ग्रंथांचे उदाहरण देता येईल. उत्तम ग्रंथांचे वाचन करित असताना जे वाचले त्याची तृप्ती वाटत असते, आणि जे वाचावयाचे राहिले त्याची तहानही लागलेली असते. जीवनात नुसतीच तहान असेल तर जीवन दुःखीकष्टी होऊन जाते.

ती एक प्रसिद्ध कथा आहे ना ? तो एक मनुष्य होता. त्याचे नाव त्याच्या मातापित्यांनी ठेवले होते रिपुनिर्दालन. आपला मुलगा महा-पराक्रमी योद्धा व्हावा ह्या अपेक्षेने त्यांनी त्याचे ते नाव ठेवले होते. पण मूल म्हणजे काही आईवापांच्या इच्छा-आकांक्षांच्या पूर्तीचे साधन थोडेच असते ? त्या मुलाचे स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असतेच. रिपु-निर्दालनाला ती शस्त्रांखे आवडायची नाहीत. बळजबरीने जे काही करावे लागे तेवढेच तो करायचा.

एकदा त्याच्या वडिलांनी त्याला लढाईला पाठवायचे ठरवले. मारून-मुटकून त्याला घोड्यावर बसवले. त्याच्या एका हातात ढाल दिली, दुसऱ्यात तलवार दिली आणि त्याला सांगितले, “ जा आता शत्रूंनी लढ ! ”

रिपुनिर्दालन आपला तसाच दिड्मूढ उभा ! वडिलांनी विचारले, “ वावा रे, आता काय अडचण आहे तुझी ? ”

रिपुनिर्दालन म्हणाला, “वावा, तुम्हीही खूप आहात! माझे दोन हात ढालतलवारीने गुंतल्यावर आता मी लडू कशाने? लढायला हात मोकळे नकोत?”

आपले बहुधा रिपुनिर्दालनासारखेच सगळे होत असते! साधन हे आपल्याला अडचणीसारखे वाटते. ज्याने समाधान व्हावे तेच साधन आनंद आणि समाधान यांना आपल्याला पारखे करते. रिपुनिर्दालनाला त्याच्या वडिलांनी ढालतलवार दिली होती ती लढण्यासाठी. पण त्याला वाटत होते की, ती सांभाळण्यात हात गुंतून पडल्यावर लढायला आपल्या-जवळ राहिलेच काय?

एका प्रसिद्ध लेखकाने म्हटले आहे, “प्रसन्नता ही आपल्या सावली-सारखी असते. आपण तिला हस्तगत करण्यासाठी जो जो धावावे तो तो ती लांब पळते. पण आपण तिच्याकडे पाठ फिरवून चाळू लागलो की ती आपला पाठलाग करित आपल्यामागे येऊ लागते.” खरी प्रसन्नता नुसती इच्छा किंवा नुसती पूर्ती यात नसते. इच्छेने वखवख सतावते, आणि पूर्तीने मरगळ येते. ‘यशाहुनीही प्रयत्न सुंदर’ असे एका कवीने म्हणूनच ठेवले आहे. प्रसन्नता ही संतोषामुळेच निर्माण होत असते.

टॉल्स्टॉय हा जगप्रसिद्ध तत्त्वचिंतक आणि साहित्यसेवक. त्याने यावद्दल एक मोठी मार्मिक गोष्ट लिहिली आहे. गोष्टीचे नाव आहे ‘एका माणसाला जमीन केवढी लागते?’ एक घरगडी असतो. मोलमजुरी करून तो मोठ्या आनंदाने कालक्रमणा करित असतो. एक दिवस त्याच्या मालकिणीला काय बुद्धी होते, ती त्याच्याजवळ आपला जमीन विकण्याचा मनसुबा बोलून दाखवते. ‘आपणच ती जमीन का घेऊ नये?’ असे त्या घरगड्याच्या मनात येते. पण त्याच्याजवळ ना पुरेसा पैसा, ना पत! पण तो अंग झाडून खटपट करतो. शेवटी कुठून तरी त्याला बऱ्याच व्याजाच्या दराने थोडेसे कर्ज मिळते. त्यातून तो मालकिणीची जमीन विकत घेतो. झाले! त्याच्या हव्यासाला आणि

अडचणींना सुरुवात होते. आणखी जमीन विकत घेण्याची त्याची लालसा रात्रंदिवस वाढत जाते, आणि जमीन मिळण्याच्या वा मशागतीच्या आनंदावऐजी जमिनीची भूक त्याला संतुष्ट करते! त्याला वाटते, आणखी जमीन मिळाली तर आणखी पैसा मिळेल, आणि आणखी पैसा मिळाला तर आणखी सुखसमाधान लाभेल. उद्याच्या सुखासमाधानाच्या सौधासाठी तो आजच्या सुखसमाधानावर पाणी सोडतो !

एवढ्यात त्याला कळते की, जवळच एका माणसाने आपली जमीन विकून टाकायचा विचार केला आहे. हा लगेच तिकडे धावतो. त्या मालकाशी किमतीसाठी हुज्जत घालतो. शेवटी तो माणूस म्हणतो, “ठीक आहे. तू एका दिवसात जेवढ्या जमिनीभोवती धावत रिंगण घालशील तेवढी जमीन तुझ्या मालकीची होईल !” त्याचा आनंद गगनात मावत नाही. दुसऱ्या दिवशी पहाटेच उठून सूर्योदयाला तो धावत निघतो. जास्तीत जास्त भूभागाला रिंगण घालायची त्याची इच्छा असते. उरी फुटेल तो धावत असतो. सूर्य कलतो, तरी त्याला दिशा बदलून धावण्याचे सुचत नाही. मग एकाएकी त्याला भान होते आणि तो आडवा धावायला लागतो. सूर्य क्षितिजाकडे झुकल्यावर माघारी वळतो. रिंगण पूर्ण करायचे तर आता भर वेगाने धावले पाहिजे, हे त्याच्या ध्यानात येते. पाय थकलेले असतात. धापा चाटू असतात. पण तो पळतच राहतो. सूर्य अस्ताचली आलेला, अंतर तर अजून खूप काटायचे राहिलेले. तो उचल करतो. वेग वाढवतो. सूर्य आता क्षितिजाआड होणार. अद्याप रिंगण पूर्ण करायचे तर पुष्कळ धावायला हवे. कसे साधणार? कसे जमणार? सारी मेहनत वाया तर जाणार नाही? या चिंतेने तो जळतो, निराश होतो, हताश होतो. आणि जागीच कोसळतो !

टॉल्स्टॉयने लिहिले आहे, “अखेरीस साडेतीन हात जमीनच काय ती माणसाला लागते !”

आपल्या हव्यासापायी तो माणूस आपला सारा आनंद तर गमावतोच, पण शेवटी आपले प्राणही पाखडून टाकतो. वेगळ्या तऱ्हेने आपलेही त्या गोष्टीतल्या माणसासारखेच चाटू असते. पळण्याच्या पाठी लागून आपण

हातचेही गमावतो. यशाची वाटचाल करायची तर त्यासाठी हे टाळले पाहिजे. तृप्ती आणि तृष्णा यांचे योग्य प्रमाण साधले पाहिजे.

भौतिक वस्तूंची उपलब्धता असली म्हणजे तेवढ्यानेच हसत खेळत जगता येते असे नाही. भौतिक वस्तू साधनासारख्या असतात हे विसरता कामा नये. मुंबईला गेलेल्या नवख्या प्रवाशासारखे आपले जीवनात होते. एखाद्या ठिकाणी जाण्यासाठी हा नवखा प्रवासी ट्रॅम किंवा बस-मध्ये बसून निघतो. पण रस्त्यावरच्या अलिशान इमारती आणि त्यांच्या-पुढची सजवलेली ती दुकाने पाहण्यात तो एवढा दंग होऊन जातो की, कुठे उतरायचे त्याचेच भान त्याला राहात नाही. आ वासून नुसता पाहातच बसतो. ते साधनच त्याच्या मार्गात अंतरायरूप ठरते. भौतिक वस्तू या साधन आहेत हे विसरले की, आपली स्थितीही मुंबईतल्या त्या नवख्या माणसासारखी होते. मूळ गोष्टच आपण विसरून जातो आणि अवांतर गोष्टीत स्वतःला असे काही गुरफटून घेतो की विचारता सोय नाही !

ह्या भौतिक वस्तूंची तुलना करायची तर उन्हाळ्यातल्या शीत खाद्य-पेयांशी करता येईल. आपली तलखी होत असते. आपण अशा तलखीला वैतागतो आणि शीत खाद्यपेयांच्या दुकानाकडे वळतो. सोडावॉटर, ऑरेंज, लेमन, सरबत किंवा आइस्क्रीम आपण दुकानात बसून मगवतो. त्या वस्तूंचा उपभोग घेताना मोठी गंमत वाटते. पण घशाखाली त्या खाद्यपेय वस्तू उतरल्या रे उतरल्या की घशाची कोरड आपली कायमच ! थंड पाण्याने जी तृप्ती लाभते ती या शीत खाद्यपेयांनी लाभत नाही. पण लोकांना आपले वाटत असते की, शीत खाद्यपेयांनी आपली तहान भागेल. जीव शांत होईल. पण तसे होत नाही. थंड पाण्याने शांत होणारी तहान ह्या वस्तूंनी थोडीच भागते ? प्रसन्नता किंवा समाधान त्या थंड पाण्यासारखे असते. मोहवणाऱ्या वस्तूंमुळे ते हाती लागत नाही. पण अनुभव अन्हेरून आपण बहुधा त्यांच्याच मार्गे लागत असतो.

वस्तू मिळाल्या म्हणजे हसत खेळत जगता येते असे कित्येकांना वाटत असते. पैशाने वाटेल ते मिळवता येते, असाही एक भ्रम असतो.

त्यांना वाटत असते, खूप पैसा मिळवावा, त्यातून हव्या त्या वस्तू हव्या तेव्हा विकत घ्याव्या, म्हणजे मग रामदासांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'वनभुवनी आनंदच आनंद होईल!' पण आनंद ही वस्तूच्या बदल्यात मिळणारी किंवा बाजारात खरेदी करता येणारी वस्तूच नव्हे. हव्यासामुळे वस्तू मिळाली नाही तरीक्षोभ होतो! आणि मिळाली तर ज्या मार्गाने मिळाली त्याच्या विचाराने क्षोभ होतो! एकट्याने भोगण्यातही चोरासारखे लपून छपून भोगावे लागते. त्यामुळेही मनमोकळेपणाने भोगता येत नाही. भोगायचे तेही शाही इतमामाने भोगता येत नाही. धास्तावून भोगले तर ते अंगी लागत नाही. माणसाला केवळ वस्तूंच्या उपभोगाची भूक नसते, त्याला केवळ गरज भागवायची नसते. गरज तर भागावीच, पण आनंदही मिळावा असे वाटते, हे तर माणसाचे अन्य प्राण्यांपेक्षा वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच प्राचीन ऋषींनी म्हणून ठेवले आहे 'केवलाद्यो भवति केवलादि'. एकटाच उपभोगतो तो पापी. त्याच्या वाढ्याला आनंद कधी यायचाच नाही! म्हणून वाटून उपभोगणे हे आनंदाचे लक्षण आहे. हसत खेळत जगायचे तर त्यासाठी इतरांबरोबर भागीदार व्हावे लागते. दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठी नव्हे तर आपल्या आनंदाची वाढ व्हावी म्हणून अशी भागीदारी करायची असते. आपस्वार्थी, मत्सरग्रस्त आणि लालचावलेल्या लोकांना हसत खेळत जगण्याची कला कधीच अवगत होत नाही. जगातल्या अधर्त्या-अधिक लोकांच्या जीवनातला आनंद दुसऱ्या-बद्दलच्या मत्सराने मावळतो.

जरा वारकाईने आसपास नजर फिरवली तर आपल्याला अशी किती तरी उदाहरणे मिळतील की, ज्यांनी हव्यासापायी हाती असलेल्या आनंदाची वाढ लावली आणि स्वतःला दुःखाच्या खाईत लोटून दिले. एखादे कुटुंब असते. मोठ्या प्रेमाने राहात असते. हसत खेळत जगत असते. एखाद्या वेळी अचानक त्यांना घवाड मिळते! जीवनातला तोल त्यामुळे एकदम जातो. नवे राज्य सुरू होते. 'आणखी हवे' हे सुरू होते. त्या घवाडाचे काय करू नि काय नको, असे होऊन जाते. हे सुख हवे, ते हवे-असे सारखे वाटू लागते. पूर्वीपेक्षा भारी वस्तू ते वापरू लागतात. एका वाजूला मिळालेले घवाड जपावेसे, लोकांना कळू नयेसे वाटत

असते आणि दुसऱ्या वाजूला आपले वाढते सुख कलोांच्या डोळ्यांत भरावे असेही वाटत असते ! मग भारी भारी, रंगीबेरंगी कपडे अंगावर घेतात. नवनव्या वस्तू घरात येऊ लागतात. आपल्यापेक्षा अधिक श्रीमंतांशी घसट वाढवावीसे वाटू लागते. त्यांच्यात उठावसायचे म्हणजे त्यांच्या तोलाच्या वस्तूवापराव्या लागतात. त्या श्रीमंतांशी सर्वच बाबतीत बरोवरी करता येत नाही, याच्या दुःखाचे कढ सारखे मनात येत असतात. आपल्यापेक्षा कमी भाग्यवान लोकांकडे पाहून, मिळाले त्याचा आनंद वाटण्याऐवजी आपल्याहून ऐश्वर्यवान लोकांकडे पाहून ईर्ष्या-मत्सराने मन जळत असते. त्यामुळे हसत खेळत जगताच येत नाही. त्या कुटुंबातली शांतता नाहीशी होते. मुलांना वाप कुंजूप वाटतो. ती अधिक विलासी बनतात. मग तो विलास टिकवण्यासाठी पाण्यासारखा पैसा वेचारा लागतो. मोठे कर्ज म्हणजे मोठी पत, अशी मनाची समजूत घालून कर्जबाजारीपणाची खंत वाटेनाशी होते ! पुढे मुलींच्या लग्नांचा प्रश्न येतो. मुलींना कष्ट नको म्हणून भारी स्थळांच्या शोधात फिरावे लागते. त्यांना लग्न हीही श्रीमंतीच्या प्रदर्शनाची व श्रीमंतीत गुंजभर का होईना पण भर घालण्याची संधी वाटते ! मुलींनाही अशी भली स्थळेच हवी असतात. ही स्थळे पटकावण्यासाठी नाना श्रीमंती गोष्टी कराव्या लागतात. मग कर्जाचा डोंगर होतो. त्यापायी घरदारालाही पारखे व्हावे लागते. अशी उदाहरणे आपल्या आसपास आपण वारकाईने पाहिले तर आपल्याला हवी तेवढी मिळतील. गरीब गरिबीमुळे बेजार, श्रीमंत श्रीमंतीमुळे-असा समाज बनतो !

हेनरी डूरुमंड म्हणतात, “ जगातल्या अर्ध्या-अधिक लोकांना आनंदाचा नीट मागोवा घ्यायलाच येत नाही. त्यांना वाटत असते की, दुसऱ्यांनी दिलेल्या सुखसोयी म्हणजे आनंद. पण खरे म्हणजे दुसऱ्यापासून घेण्यापेक्षा दुसऱ्याला देण्यातच खरा आनंद असतो. पण बहुसंख्य लोकांना आनंदाचे हे मर्म उमजतच नाही. ”

आपल्याला आनंद जो मिळतो तो आपल्या लहानसहान चांगल्या कामांतून मिळत असतो. जीवन हे अशा जुजवी गोष्टींतूनच वहात

असते. गोष्टी जुजवी असल्या तरी जीवन थोडेच जुजवी असते ? माणसां-
मध्ये संवाद निर्माण होतो तो काही केवळ भाषणांतूनच होतो असे
नाही. वस्तू ह्या अंतःकरणातील भावनांचे प्रतीकच असतात. सामान्य
ऐहिक गोष्टींचे लोकांना मोठे महत्त्व असते. त्याबाबत आपण जर काही
करू शकलो तर त्यांनाही आनंद मिळतो आणि आपल्याही जीवनात
त्याचा प्रतिध्वनी उमटतो. आपल्या ऐहिकापेक्षा अधिक विचार करून
दुसऱ्याच्या ऐहिकाची आपण कदर करू लागलो की आनंद आपल्या
पायी आपल्याकडे चालत येतो. दुसऱ्याचा उत्साह थोडासा वाढवता
आला, दुसऱ्याचा दुःखभार कणभर कमी करता आला, दुसऱ्यासाठी
थोडी तोशीस लावून घेता आली की, आपल्या जीवनात आनंदाच्या
ऊर्मी उसळू लागतात.

आनंद हा एखाद्या प्रचंड शिलेसारखा कुठे सापडत नाही. मधमाशा
ज्याप्रमाणे कणकण मध एकेका फुलातून वेचतात त्याप्रमाणे क्षणक्षण
वेचून आनंदाचा ठेवा मिळवावा लागतो. मधमाशीला मधही काही तयार
कपड्याप्रमाणे आयता मिळत नाही. फुलांमधला मकरंद जमा करून
आपल्या जीवनरसाने ती त्याच्यावर संस्कार करते, आणि मध तयार
होतो ! हा मधही ती स्वतः खात नाही. तो इतरांना मिळत असतो. मधा-
प्रमाणेच आनंद निर्माण करावा लागतो, आणि वाटण्यातच जमवण्याचा
आनंद शतपटीने वाढतो !

आनंद ही काही कोणाची मक्केदारी नसते. कोणाला तो तिजोरीत
बंद करून ठेवता येत नाही. तो वाटण्यानेच वाढत असतो. आनंद
असला म्हणजे हसत खेळत जगण्याची जीवनकला साधते.

सृष्टी हा एक अजब जादूगार आहे ! सृष्टीतून माणसाला एकाच वेळी
आरोग्य, आनंद आणि सौंदर्य यांचा लाभ होतो. सूर्यच घ्या. एका
दिवसातच तो किती विविध रूपे आपल्याला दाखवतो. पहाटेपासून तो
आनंदाची लयलूट करायला निघतो. त्याची ती चारुता अनोखी असते.
मग त्याचे जीवनदायी कार्य सुरू होते. प्रकाश आणि उष्णता यांची तो

अशा मुलायम पद्धतीने वरसात करतो की जीवन न कळतच समृद्धसंपन्न होते. आणि संध्याकाळी आपल्याजवळचे सारे रंग उदारपणे उधळून तो दुसऱ्या दिवशी परत नवे दर्शन देण्यासाठी अदृश्य होतो! जॉन वॉन-मेकर म्हणूनच म्हणाला, “सूर्योदयाबरोबर माझ्या आत्मसूर्याचाही उदय होतो. सूर्य आला रे आला, की सगळीकडे उत्साहाची, आनंदाची कारंजी उडू लागतात. कारण तो येतो आणि देत सुटतो.”

माणसाला आनंदविभोर करणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे काळ! काळाचे दान यच्चयावत् प्राणिमात्रांना लाभते. काळ म्हणजे तर जीवनच. प्रत्येकाच्या वाढ्याला ते येतेच. काळ ही एक अमूल्य दौलत आहे. आणि आजच्या विज्ञानयुगात काळाची महती असीम वाढली आहे. आइन्स्टाइनने सांगितले की, काळ हा घटक लक्षात घेतल्यावाचून विश्वातील वास्तवता कळूच शकणार नाही. आधुनिक विज्ञानाने जगाला कालोपासक बनवले आहे! एक कुवेर असतो. त्याला वाटते, चार क्षण खरेदी करून आपल्या आयुष्यात भर घालावी. त्यासाठी तो आपला सारा खजिनाही रिता करायला तयार असतो. पण त्याला दुसऱ्याकडून एक पळही स्वतःसाठी मिळवता येत नाही! काळ ही अशा प्रकारे विनिमय न करता येणारी एक अमूल्य संपदा आहे. दौलतीने काळ वश होत नाही, एवढेच नव्हे तर इतर भावनांनाही दौलतीची साद पोचू शकत नाही. कविराने म्हटले आहे की, “प्रेम बगीचात पैदा होत नाही की बाजारहाटात विकत मिळत नाही!” पुढे तो म्हणतो, “राजा असो की प्रजाजन असो, त्याला जर प्रेम हवे असेल तर त्याने आपले सर्वस्व देऊन ते खुशाल मिळावे.” आनंदाचेही असेच आहे. घटकाभर मनोरंजन पैसे देऊन करता येईल, पण मनोरंजन म्हणजे काही आनंद नव्हे. आनंद ही मनोबुद्धीला आणि इंद्रियांना व्यावून दशांगुळे उरणारी स्थिती असते! हा आनंद मिळवणे हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता होय.

अब्राहम लिंकन अमेरिकेचा थोर राष्ट्राध्यक्ष. त्याने म्हणून ठेवले आहे, “लोक जेवढा आनंद मिळविण्याचे ठरवतात तेवढाच आनंद त्यांच्या वाढ्याला येतो.” आनंद आम्ही बहुधा बाहेर धुंडायला जातो आणि

त्या कस्तुरी-मृगासारखी आमची स्थिती होते. विचारा कस्तुरीच्या गंधाने वेडावून सारे रान पालथे घालतो, आणि ती असते त्याच्या स्वतःच्याच वेंवीत ! आनंदही असाच आपल्या मनोबुद्धीत निहित असतो; आणि आपण त्या वेडावलेल्या कस्तुरी मृगाप्रमाणे नाना वस्तू त्या आनंदासाठी धुंडाळीत वसतो. वास्तविक जगात आनंदाने विहार होत असतो; पण मनाला बाह्य गोष्टींच्या शोधाचा ध्यास लागल्याने तो विहार विहार राहात नाही, ते कष्ट होतात ! तसेच आपले होते. मनोबुद्धीमधला आनंदाचा झरा विसरून आपण दारोदारी पाणपोईचा शोध करू लागतो. मनोबुद्धीतला हा झरा खुला केला की, आपल्या आसपासच्या अवघ्या सृष्टीवर सौंदर्याचे अद्भुत आवरण पसरते, आणि आनंदाने आपले जीवन ओसंडू लागते. आपला हा तर नित्याचाच अनुभव आहे की, आपण खुशीत असलो म्हणजे सारी सृष्टी हसत नाचत असल्यासारखे आपल्याला वाटते, आणि आपणच दुर्मुखलेले असलो की तिचेही तोंड वेडेवाकडे होते.

हे जग म्हणजे एक बोल-घुमट आहे. गोवळकोंड्याच्या किल्ल्याच्या दरवाजातील घुमटात किंवा विजापूरच्या बोल-घुमटात उभे राहून आपण आवाज काढला की तोच पुनःपुन्हा प्रतिध्वनित होतो. तसेच जगाच्या ह्या बोल-घुमटात घडते. आपण रडण्याचा आवाज काढला की त्याचेच शत-प्रतिध्वनी आपल्या कानी येतात, आपण आनंदोद्गार काढला तर तोही तसाच प्रतिध्वनित होतो. जीवन हा एक आरसा आहे. आपण आनंदात असलो की त्यात आनंदाचे प्रतिबिंब दिसेल, दुःखी असलो की चेहरा दुःखी दिसेल. एकदा हसत खेळत त्या बोल-घुमटाखाली उभे राहा, किंवा त्या आरशात डोकवा, जिकडे तिकडे आनंदीआनंद भरलेला दिसेल.

येशू ख्रिस्ताने म्हटले होते, “ ईश्वराचे साम्राज्य तुमच्या हृदयात आहे.” परंतु त्याचे रहस्य मानवाने अद्याप ओळखले नाही. आपल्या हृदयातून जर आनंदाचे डोह भरलेले असले तर सर्वत्र आनंदाच्या तरंगांचेच साम्राज्य आपल्याला दिसेल. ईश्वराला भारतीयांनी आनंदरूपच मानले

आहे. सच्चिदानंदाची उपासनाच भारतीय ऋषींनी शिकवली आहे. आनंदलोकात जीवाचा प्रवेश होणे हे परमश्रेय मानण्यात आले आहे. ईश्वरी राज्य म्हणजे आनंदाचे राज्य ! पण आजवर मनुष्य बाहेरच त्याची शोधाशोध करीत आला आहे. कित्येकांना वाटते, धनदौलत आणि मानमरातव्र यांच्यामुळे या आनंदाच्या साम्राज्यात आपला प्रवेश होईल. मनुष्य यासाठी सत्ता-संपत्तीची आराधना मांडतो. सत्ता-संपत्ती त्याच्या हाती येतेही, पण त्यातून आनंद मिळण्याऐवजी चिंताच वाट्याला येते. आनंद ही एकट्या दुकट्याच्या वाट्याला येणारी वस्तूच नव्हे. सामूहिक जीवनातच ती साकार होते.

त्या राजाची ती एक गोष्ट आहे ना. राज्यात मन रमेना म्हणून तो मृगयेला निघाला होता. मनासारखे सावज गवसेना म्हणून तो खट्टू झाला. जंगलातच त्याने तळ ठोकला. पण त्याला झोप लागेना. एक दिवस त्याने एका जाणत्याला आपल्या या असुखाचे कारण पुसले. जाणत्याने सांगितले की, सुखी माणसाचा अंगरखा तुम्हांला मिळाला तर पहा. तो अंगावर चढवा की झाले ! राजा शोधाशोध करू लागला. सत्ता-संपत्तीत आणि वैभवात लोळणाऱ्यांना त्याने विचारले. ते म्हणाले, “बाबा रे, आम्हांला जर आनंद मिळत असता तर हा हव्यास आम्ही कशापायी केला असता ? हे नाचगाणे आणि रंग-तमाशे हे आमच्या आनंदाचे प्रतीक नाही, आमच्या दुःखाचे आहे !” राजाला सुखी माणसाचा अंगरखा तिथे काही मिळाला नाही. तो निराश झाला. पण एक दिवस गावाबाहेर फेरफटका करीत असताना एका झाडाखाली एक गुराखी झोपलेला दिसला. त्याच्या चेहऱ्यावर आनंद आणि समाधान विलसत होते. राजाला आश्चर्य वाटले. तो उठल्यावर त्याने त्याला विचारले, “बाबा रे, तू सुखी आहेस का ?”

तो म्हणाला, “हे काय विचारणे झाले ? सुखी आहे तर !”

पण त्याच्या अंगात अंगरखा नव्हता. आता काय करायचे ? राजा पुन्हा त्या जाणत्याकडे गेला. सारी हकीकत त्याला सांगितली. तेव्हा तो

जाणता म्हणाला, “ राजा, अंगरख्यात सुख दडलेले नसते. सुख साधनात नाही, गुराखी मुलाच्या निरागसपणात आहे. त्यामुळे तो त्या विपन्न अवस्थेतही आनंदी आहे. ”

आपणही त्या राजाप्रमाणेच सुखी आनंदी माणसाचा अंगरखा शोधीत असतो, आणि मग आपल्याला कळते की, आनंद अंगरख्यात नसतो !

आज परिस्थिती तर पुष्कळच पालटली आहे. आधुनिक विज्ञानाने वैपुल्याचे वरदान मानवाला दिलेले आहे. आता जर आपली जीवने निरानंद राहिली तर त्याला कारण आपणच आहोत ! आज जगात अशी स्थिती आली आहे की, आनंद मिळवायचा असला किंवा दुःख हलके करायचे असले तरी त्यात इतरांना वाटेकरी बनवावे लागते. हसत खेळत जगण्याचे युग विज्ञानाने आज निर्माण केले आहे. आता आनंद नसेल तर आपण स्वतःच्याच अंतःकरणाला कौल लावला पाहिजे. मानवमात्राने आज आनंदी व्हावे अशी परिस्थिती आहे.

काही लोकांना वाटते की, आज दुःख कष्ट सोसले म्हणजे उद्या आनंद वाट्याला येईल. पण हे खरे नाही. आजही आनंद वाटला पाहिजे आणि उद्याही. एकदा आपल्या ध्यानात आले की आनंद हा मनाचा धर्म आहे, तर मग कष्टही आनंदरूप होतील. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी फटके खाताना किंवा फाशीच्या तक्र्यावर आरूढ होतानाही आनंद न ढळलेल्या देशभक्तांच्या कहाण्या काय आपल्याला माहित नाहीत ! साधनातच आणि परिस्थितीतच आनंदाची बीजे असती तर त्या विपरित परिस्थितीत त्यांना आनंद कशाला वाटला असता ? आनंद शारीरिक सुखावर सर्वस्वी अवलंबून नसतो. एखाद्या महान गोष्टीसाठी जेव्हा आपण दुःखकष्ट सोसतो तेव्हा त्यानेही आपला आनंद ढळत नाही. आनंद हा भूतकाळच्या स्मरणात किंवा भविष्यकाळच्या स्वप्नात नाही. तो आता, या क्षणीच मिळाला पाहिजे. जगाच्या आजच्या दुःखांना धर्मांनी निर्माण केलेला अंध विश्वासही काही अंशी कारणीभूत आहे. आनंद मृत्युलोकात म्हणे नसतो ! मेल्यावर तो स्वर्गात मिळायचा असतो; आणि म्हणून आज

उड्या मारू नका, आनंद करू नका, असे धर्माच्या नावाने सांगितले जाते. हा उधारीचा धर्म काय कामाचा ? जो स्वर्ग आहे की नाही याचीच शंका, त्याचा हवाला काय उपयोगी ? रोखीचा धर्म सांगतो की, आनंद आता या क्षणी तुला मिळू शकेल, तू मिळवला पाहिजेस. तो तुझ्यापुढे हात जोडून उभाच आहे. हसत खेळत जगा, की आनंद दारी आलाच समजा. उगाच दुर्मुखले राहू नका. अशा जबरदस्तीच्या दुःखाखाली जीवनाचा चुराडा करण्याला प्रवृत्त होणे म्हणजे उद्याच्या स्वर्गाची वेगमी करणे नसून आजचा स्वर्ग हातचा गमावणे आहे ! योगी अरविंदांनी या सृष्टीची मिथ्या म्हणून कधीच निंदा केली नाही. उलट हाही भगवंताचा लीलाविष्कार आहे असे सांगितले. ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे, “ मूर्ख पणाचा वारा, जीवी घेऊनी धनुर्धरा, नाम ठेविजे शरीरा, वैरियाचें । ”— हे शरीर हेही आपले वैरी नव्हे, तेही आनंदाचेच साधन आहे, असे ज्ञानेश्वरांनी सांगितले. त्यातले मर्म आपण ओळखले पाहिजे.

धर्मप्रचारकांनी भय आणि लोभ यांचा सहारा घेऊन लोकांना वळण लावण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचे फार भीषण परिणाम झाले आहेत. आनंदाचे वसतिस्थान असलेले हे जग आनंदशून्य झाले आहे. त्या धर्म-प्रचारकांची जीवनेही पुष्कळ वेळा कशी कृत्रिम पेंढा भरलेल्या सांगाड्यासारखी निर्जीव वाटतात ! जिथे आनंदाला जागा नाही तिथे नामधारी धर्माचा बोलवाला असला तरी खरा धर्म राहूच शकत नाही. निरागस मुलांना ह्या असल्या धर्माच्या तावडीत देणे म्हणजे हसत्या फुलांवर आधणाचे पाणी ओतण्यासारखेच आहे ! नामांकित धर्माच्या लोभ-भयाच्या कात्रीत सापडून त्या मुलांच्या जीवनाच्या चिरफळ्या होतात. ती नरकाची भीती, आणि ती स्वर्गाची लालसा यांच्यात विचाऱ्यांचा सारा आनंदच अस्ताला जातो. पूर्वी उदास निराश चेहरा म्हणजे पावित्र्याचे चिन्ह मानले जात असे. हसत खेळत जगणारांची ‘सैतानाच्या तावडीत सापडलेले वापुडवाणे जीव’ म्हणून हेटाळणी केली जात असे. अंधाऱ्या, जीव गुदमरणाऱ्या जागेत बसून धर्मग्रंथांतील शब्दांची पारायणे करीत आपले सहजविकसित जीवनपुष्प कुसकरून टाकणाऱ्या त्या साधूंची थोडी कल्पना तर करा. जबरदस्तीने कोंडमारा करून तेथे धर्माची

शिकवण दिली जात असे. मानवजीवनाला आणि त्यातील आनंदाला पारखे झालेले हे लोक धर्म काय डोंत्रल्याचा शिकवणार ? ज्यांना माणूस हा शत्रू वाटतो, आणि त्याच्यापासून दूर जाऊन एकाकी राहण्यात धन्यता वाटते, त्यांच्यापाशी धर्म कोठला ? कुठला धर्माचा पालनवाला माणसांपासून दूर गेला होता ? शंकराचार्य तर अवघ्या भारतातील लोकांशी स्वतःला जोडून घेते झाले. जनी जनार्दन ही तर साऱ्या भागवत संतांची परंपरा आहे. येशू ख्रिस्तही लोकांतच वावरत होता. महंमद पैगंबर मुलांमध्ये खेळत, त्यांना किस्से-कहाण्या सांगत. मग हा एकान्त आणि ही मानवावद्दलची घृणा आली कोठून ? निरानंद जगणे हा धर्म नव्हे. जडसृष्टीला मिथ्या मानून तिच्याकडे पाठ फिरवणे हा धर्म नव्हे. हा सर्वच भगवंताचा लीलाविष्कार आहे, अशी भावना असेल तर त्या सुखाला, आनंदाला अंतपार राहणार नाही.

आनंद हाच आधुनिक युगातील धर्म आहे. हसत खेळत जगता आले पाहिजे. आणि कशाही स्थितीत तसे जगता येऊ शकते. भूत-भविष्याच्या गोंधळात न सापडता वर्तमानकाळच अर्थमय, आनंदमय करता आला पाहिजे. करता येतो. आजचा धर्म मेल्यानंतरच्या स्वर्गाची फिकीर करित वर्तमानकाळ दुःखी करित नाही; तर याच देही याच डोळा पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरावा म्हणून वर्तमानकाळ आनंदमय, कृतार्थ करतो.

पोलियाना या नाटकाची नायिका पोलियाना म्हणते, “ ईश्वराने आम्हांला आठशे वेळा आनंदी रहायला सांगितले, त्याचा अर्थ आम्ही अहर्निश आनंदी असावे हाच आहे. ” आनंदाचे उपासक व्हा. आनंद-यात्रेचे यात्रिक व्हा. आनंद ही एक अशी वस्तू आहे की, तुम्हांला काही गमवावे न लागता जी इतरांना वाटता येते.

धर्मग्रंथांत अशी अनेक वाक्ये आढळतील. आनंद ढळू देऊ नका, अधिकाधिक आनंदी असा, हा धर्माचा संदेश आहे. जीवनात संघर्ष, अडचणी, विफलता येते ती जीवनातला आनंद हिसकावून घेण्यासाठी येते, असे समजणे योग्य नाही. जीवनात अद्भुत, साहस आणि सामर्थ्य यांचा संचार व्हावा हेच त्यांचे प्रयाजन आहे.

लोक आपल्या लहानसहान संकटांनी गांगरून गेलेले, रडत छाती वडवू लागलेले दिसले, आपल्या तिळाएवढ्या दुःखाचे ताडाएवढे गाऱ्हाणे गाताना आढळले की त्या वृद्धेची आठवण होते. तिच्याएवढ्या आपत्ती येत्या तर ही मंडळी धुळीतच मिळाली असती ! पण तिने कधी जीवनातला आनंद मावळू दिला नाही. आनंद हा एक कल्पवृक्ष आहे. त्याच्या छायेत वसल्यावर दुःखासंकटांची काय तमा ? ती वृद्धा म्हणे, “ माझ्याजवळ लहानपणापासूनच एक वही मी बाळगली आहे. रोज रात्री जीवनातल्या आनंदमय क्षणांची नोंद त्यात करण्याचे माझे व्रत आहे. हे व्रत घेतल्यामुळे जीवनातला आनंद शोधण्याची सवय मला लागली. डोळ्यावर अंधारी आणणाऱ्या दुःख-संकटांतही मी आनंदाचे किरण शोधू लागले. आनंदाचा तोटा मला कधीच पडला नाही. ”

महर्षी अण्णासाहेब कर्जे यांना काय कमी हाल सोसावे लागले ? दुसरा कोणी त्यांच्या जागी असता तर कधीच पिचून जाता. पण त्यांनी आनंदाची उपासना कधी सोडली नाही. त्यामुळेच एकशेपाच वर्षांपर्यंत ते धडधाकट जगले. त्यांच्या सुनेने त्यांच्या हृद्य आठवणी लिहिल्या त्यांत त्यांच्या आनंदी जीवनाचे चित्र स्वच्छ दिसते. आणखीही किती उदाहरणे अशी सापडतील.

ज्यांना सर्वत्र निराशा भरलेली दिसते, आनंदाचे ओझरतेही दर्शन ज्यांना होत नाही ती माणसे डोळे असून आंधळी, कान असून बहिरी, एवढेच नव्हे तर प्राणकुडी एकत्र असूनही शवासारखी ! त्यांच्याकडे पाहिले की वाटते, एकदा त्यांची मान इतस्ततः पसरलेल्या आनंदाच्या प्रकाशकिरणांकडे जबरदस्तीने वळवावी. त्याने तरी त्यांचे जीवन बदलेल.

उगीच गंभीरतेचा आव आणण्याने आपले मन कोमेजते, आपली कार्यक्षमता कमी होते. जो काम करतानाही गाणे गुणगुणतो, ज्याच्या डोळ्यांतल्या ज्योती चमचम करतात, कठोर परिश्रम करतानाही ज्याचा चेहरा कोमेजत नाही, त्याला आनंदाची ठेवच लाभली असे समजावे. त्याच्या भाग्याचा हेवा करावा.

जीवन हे एक आनंदगीत आहे. आनंदाची चित्रगुप्ती वाळगणाऱ्या त्या वृद्धेप्रमाणे जर आम्ही जीवनाकडे पाहू लागू तर हसत खेळत जगता येईल.

या, जीवन आनंदाने काठोकाठ भरण्याचा धडा आपण गिरवू या. आपण म्हणू या, “आनंदी रहा, कारण जीवन म्हणजे आनंदाचा श्वासोच्छ्वास !”

इच्छा-सिद्ध व्हा

[सुख हवे असेल तर दुःखाचा विचार मनातून हट्टपार करा.
 वैभव हवे असेल तर दारिद्र्याचा विषय मनात धोळवू नका.]
 जे आपल्याला नकोच आहे त्याचा विचार कशाला ? तुम्ही
 स्वतःच साक्षात् यज्ञ आहात. त्यासाठीच तर तुमचा जन्म
 झाला आहे. जीवनात तुम्हांला एक महत्त्वाची कर्तबगारी
 गाजवायची आहे. पण जोवर आपल्या योग्यतेवर आणि
 सामर्थ्यावर विश्वास नसेल तोवर तुमच्या हातून कोठलीही
 थोर कामगिरी पार पडू शकणार नाही.

लोहचुंबकाचेच उदाहरण घ्या ना. त्याच्या परिसरात हजारो वस्तू असल्या
 तरी त्यांचे आकर्षण त्याला नसते. तांबे, रुपे, सोने असो की हिरे-
 माणके असोत, त्याचा मोह त्याला पडतच नाही. हजारो वस्तूंच्या ढिगाऱ्यां-
 तून नेमके लोखंड तेवढे तो उचलतो. एखाद्या चाकूच्या किंवा सुरीच्या
 पात्याला लोहचुंबकाचे गुण चढवलेले तुम्ही लहानपणी पाहिले असतील.

ते चाकूचे पाते नेमकी सुई किंवा टाचणी तेवढी ओढून घेते, याचे तुम्हांला तेव्हा आश्चर्यही वाटले असेल. त्या पात्याजवळची एखादी काडीकाटकी असो की टाक-पेन्सिल असो, त्या पात्याला त्याची काहीच ओढ नसते. लोहचुंबकाचे हेच तर वैशिष्ट्य आहे. माणसानेही हा लोहचुंबकाचा गुण आपलासा केला पाहिजे. नाना गोष्टी समोर आल्या तरी त्यांतली नेमकी गोष्ट तेवढी त्याला ओढून घेता आली पाहिजे. अवान्तर गोष्टींच्या फंदात त्याने फसता कामा नये. इच्छासिद्ध व्हायचे असेल तर हा चुंबकाचा गुण आत्मसात केला पाहिजे. आपल्या भोवती जी दुनिया उभी राहते ती आपल्या गुणांनुसारच उभी झालेली असते. माणसाची पारख त्याच्या परिसरावरून आणि परिवारावरून करावी असे जे म्हणतात ते काही खोटे नाही. आपल्याला ते हवेहवेसे वाटतात आणि आपणही त्यांना हवेहवेसे असतो.

रस्त्याच्या कडेला लावलेले मैलाचे दगड जरी आपल्याबरोबर प्रवासात आले नाहीत तरी ते आपल्याला नेमका मुक्काम गाठायला साहाय्यभूत होतात. त्याचप्रमाणे आपल्या इच्छा-आकांक्षांची जर आपल्याला स्पष्ट जाणीव झाली तर त्याही आपल्याला आपल्या इच्छित स्थळी नेऊन पोचवतात. जर तुमच्या मनात एकसारखे निराशेचे, अपयशाचे, दारिद्र्याचे विचारच घोघावत असतील तर तेच वाट्याला येण्याचा धोका खचित आहे. डोहाळे गर्भारशा स्त्रियांनाच फक्त लागतात असे नाही, प्रत्येकच माणसाला डोहाळे सुचत असतात, आणि त्यांतूनच त्याची उद्याची सृष्टी जन्माला येत असते.

जीवनात एखाद्याच्या पाठी अपयश आणि वैफल्य हात धुवून लागलेले दिसते. त्याचे कारण हेच. आपल्यामधल्या महान शक्तीची ओळख स्वतःला पटलेली नसते. आस्तिक्य बुद्धीच्या माणसाचा स्वतःच्या शक्तीवर आणि शक्तिसंवर्धनावर अपार भरवसा असतो. अपयश वाट्याला येते, कारण यशाचा आम्हांला स्वतःलाच भरवसा नसतो. 'तुम्हांला जे हवे त्याचाच विचार करा' हा यशाची पाऊलवाट खुली होण्याचा परवलीचा शब्द आहे. यश हवे ना, मग त्याच एका गोष्टीचा

विचार करा. आपली सर्व चिंतनशक्ती त्यालाच वाहा. मग मार्ग दिसू लागेल. मार्ग दिसला एवढ्याने काही मुक्कामावर कोणी पोचत नाही. पायाने चालावे हे लागतेच. त्याचप्रमाणे चिंतनातून जो मार्ग दिसू लागेल त्या मार्गावर विश्वासाने चालू लागा. ज्या क्षणी तुमचा साफल्यावरचा विश्वास डळमळीत होईल, आणि अपयशाची आशंका मनात घर करील त्या क्षणी तुमची गंगा उलटी वाहू लागते. एमिली कॅंडी म्हणतो, “हृदयात एखादी इच्छा होणे याचा अर्थ नियतीने ती गोष्ट तुमच्या नावाने सुरक्षित केली आहे!” १

जीवनात कितीही अपयशांचे धनी व्हावे लागले असो, भविष्यकाळ अंधःकारमय भासत असो, त्याची फिकीर करू नका. आपल्या इच्छेवर दृढ रहा, आणि त्या दिशेने प्रयत्न सुरू ठेवा, ती वस्तू तुम्हांला मिळाल्याखेरीज राहणार नाही. आपल्याला यश मिळणारच अशी श्रद्धा असू दे. आजच्या स्वप्नांतूनच उद्याची सत्ये साकार होत असतात, ही गोष्ट विसरू नका. स्वप्न चांगले, शुभंकर असू दे म्हणजे झाले.

अशी किती तरी उदाहरणे आपल्याला पदोपदी दिसतील. पहिल्यांदा रंगभूमीवर पदार्पण करणारा अभिनेता, पहिल्यादा कुंचला कागदाला लावणारा चित्रकार, मनाशी गुणगुणणारा कवी,—सगळ्यांना पहिल्या पावलालाच प्रशंसा वाट्याला येत नाही, वाहवा मिळत नाही. पण त्यांना आपल्या अंतःकरणाचा हुंकार मिळत असतो, आणि त्या तालावर ते वाटचाल करीत असतात. आणि एक दिवस यशाच्या शिखरावर आरूढ झालेले दिसतात.

क्लिफ्टन क्रॉफर्ड हे एक अमेरिकन नट. पहिल्या प्रथम ते रंगमंचावर आले तेव्हा नाटक मंडळीतला एक बुजुर्ग त्यांना म्हणाला, “हे पहा, येरागवाळाचे हे काम नाही. दुसरा धंदा शोधाल तर बरे.” पण क्रॉफर्ड त्यामुळे जराही नाउमेद झाला नाही. उलट त्याला ते आव्हान वाटले, आणि उत्तम नट म्हणून ख्याती मिळवण्याचा त्याच्या मनातील निश्चय दृढ झाला. त्याने रंगभूमी सोडली नाही. याचा परिणाम असा झाला की,

थोड्याच दिवसांत ब्रॉडवेमधील 'स्टार'ची पायरी त्याने गाठली. त्या-
नंतर नाउमेद करणाऱ्या त्या टीकाकार मित्राला तो जाऊन भेटला.
त्यालाही त्याच्या यशाचे आश्चर्य वाटले. क्राफर्ड त्याला म्हणाला, "बाबा रे,
ही इच्छासिद्धी मला मिळाली, कारण की, मी माझ्या शारीरिक, मानसिक
आणि बौद्धिक, साऱ्या शक्ती निर्धाराने याच एका दिशेने एकवटल्या. मी
दुसऱ्या कशाकडे लक्ष दिले नाही. आपल्या अंतःकरणाचा हुंकार तेवढा
एकत राहिलो. हृदयात उत्पन्न होणारी कोठलीही उत्कट शुभ अभिलाषा
ही दैवी प्रेरणाच असते, आणि ती माणसाला स्वस्थ वसूच देत नाही.
ह्या संकेताची उपेक्षा मात्र करता कामा नये. आपल्या उत्कट, शुभ
अभिलाषांमुळे भांबावून जाऊ नका. त्यामागे ईश्वरी संकेत दडलेला
असतो. आपल्या आकांक्षा ह्या अशक्य कोटीतल्या मानून त्यांना निर्वा-
सित करण्याचा प्रयत्न नका करू. ईश्वराने अशी कोणतीच इच्छा
निर्माण केली नाही, की जिची परिपूर्तीच होऊ शकत नाही. मानव-
जातीच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासाचे परिशीलन करा, काय दिसते ?
एखादी इच्छा संकल्पाचे रूप घेते आणि वास्तव सृष्टीत ती अवतरते.
माणसाला माशासारखा पाण्यात संचार करावासा वाटला आणि काला-
न्तराने गलत्रते आणि पाणबुड्या त्याच्या हाती आल्या. त्याला पक्ष्यांसारखे
आकाशात फिरावेसे वाटले, आणि त्याला विमानाचा शोध लागला.
रामाने हजारो वर्षांपूर्वी चंद्रासाठी हड्डि केला होता. त्याचा हा हड्डि
मानवाच्या अंतःकरणात रुजला, आणि एक दिवस अंतरिक्षयानात
वसून मानव चंद्रावर पोचेल अशी लक्षणे आज दिसू लागली आहेत.
मानवाच्या इच्छाशक्तीत असे अनंत सामर्थ्य असते. इच्छा सिद्ध झाल्या-
शिवाय राहातच नाही. एकाच्या जीवनात ती सिद्ध नाही झाली, परंतु
त्याचे प्रयत्न उत्कट असतील तर ती इच्छा दुसऱ्याच्या हृदयात संक्रान्त
होते, पण साफल्याचा टप्पा गाठतेच. मानवी इतिहास याची ग्वाही देत
असताना इच्छा-सिद्ध होण्यावावट संशयाला काही जागाच नाही.
पुष्कळांच्या अपयशाच्या बुडाशी त्यांच्या इच्छेच्या उत्कटतेचा अभावच
बहुतेक वेळा असतो. आम्हांला वरपांगी पाहण्याची एवढी सवय लागलेली
असते की, मनोबुद्धीच्या सुप्त सामर्थ्याची पुसटशी ओळखही आम्हांला

नसते. खरेच, मनोबुद्धीची ही शक्तीच जीवन घडवीत असते. पंगूला गिर्यारोहण करायला समर्थ करणारी, अंधाला दिव्य दृष्टीने पाहायची क्षमता देणारी, आणि मुक्याच्या तोंडून वेद वदवणारी जी शक्ती ती हीच मनोबुद्धीची शक्ती, इच्छेची शक्ती ! आम्ही इच्छापूर्तीचा विचार करण्याऐवजी बहुधा आपल्या उणीवा आणि कमजोरीचाच विचार करण्यात गडून जातो. त्यापुढे आम्हांला संभाव्य उपलब्ध शक्तीची मातवरीच वाटेनाशी होते. ही जी संभाव्य शक्ती-ती अनंत असू शकते.

बाप मुलाला थोडे पैसे देतो, आणि सांगतो, यांचा चांगला विनियोग कर. त्याच्याजवळ आणखी पैसे असतात, आणि मुलाला गरजेच्या वेळी ते मिळण्यासारखेही असतात. पण मुलगा कंटा असला तर तो प्रथम मिळालेले पैसे खर्चच करीत नाही; आणि त्यामुळे मिळू शकणाऱ्या अधिक पैशांवरचा आपला हक्क गमावतो. आपलेही पुष्कळ वेळा असेच होते. मिळालेली शक्ती आपण जप जप जपतो, आणि आणखी शक्ती मिळण्याची संधी हातची गमावतो. म्हणून इच्छेचे स्वरूप समजून घ्या आणि चिक्कूपणा न करता जवळ असलेली सर्व शक्ती ल्यासाठी वेचा. एक तर तेवढ्या शक्तीने सिद्धी मिळेल, किंवा सिद्धीसाठी आणखी शक्ती मिळेल.

बेंजामिन डिझरेली म्हणत असे की, मनुष्य परिस्थितीचा दास नाही. परिस्थितीला तो आपल्या वज्र इच्छाशक्तीने वाकवू वळवू शकतो. त्याचे जीवन हे त्याच्या ह्या विश्वासाचे एक उदाहरणच आहे. तो इंग्लंडमध्ये परका. पण इंग्लंडचा पंतप्रधान होण्याचा अंतःकरणात निर्माण झालेला संकल्प त्याने ओळखला, आणि तो पुढे पंतप्रधानपदाचा मानकरी झालाही.

जीवनात त्यांनाच यश मिळाले, की ज्यांना मनात ते आधीच मिळालेले होते. जीवनातील स्वप्नांना ज्यांनी सत्य केले त्यांच्या मनात ती स्वप्ने आधीच सत्य झालेली असतात. आपल्या साफल्याच्या स्वप्नाने 'तिळा उघड' म्हटल्यानंतर यशाची पाऊलवाट आपोआपच खुली

होते. सुभाषबाबूंना आझाद सेनेचे, आझाद सरकारचे स्वप्न तुरंगात पडले. ते स्वप्न त्यांच्या तीव्र इच्छाशक्तीत परिणत झाले, आणि हर-हिकमतीने त्यांनी तुरंगातून सुटका करून घेतली. पुढे आझाद हिंद सेना आणि सरकार त्यांनी स्थापनही केले. नेताजीच्या अंतःकरणातला आत्मविश्वास इतरांत संक्रान्त झाला आणि असाध्य ते साध्य झाले. हे आधुनिक काळातील इच्छासिद्धीचे एक अद्भुत असे उदाहरण आहे.

तुम्हांला यश मिळत नसेल तर त्याचा दोष विधात्याकडे नाही किंवा जगाकडेही नाही. इच्छासिद्धीसाठी आवश्यक असलेली उत्कटता आपल्यापाशी नाही एवढाच त्याचा अर्थ होतो. आपल्या इच्छांची वास्तव जाणीवच आपल्याला नसते, आणि त्यामुळे एकाग्र प्रयत्नही हातून होत नाही. प्रयत्नांमुळे निर्माण होणारा आत्मविश्वास आपल्यापाशी नसल्याने आपण स्वतःच आपल्या अपयशाची तयारी करून ठेवीत असतो. 'जशी दृष्टी तशी सृष्टी' हे विसरू नका. "तो माणूस ना, ज्या कामाला हात घालील त्याचे सोने करील!" असे आपण काही मंडळींबद्दल निघालेले उद्गार ऐकतो. असे का? त्याचे कारणच हे की, काम हाती घेताना त्याच्या यशाबद्दल त्यांच्या मनाला साशंकता शिवतदेखील नाही. दृढ आत्मविश्वास आणि परिश्रमशीलता यांच्या साहाय्याने चुंबकाप्रमाणे ते यशश्री खेचूनच आणतात. दरिद्र्याचे मनोरथ उपजतात आणि नष्ट होतात, कारण दरिद्री हा इच्छा-शक्तीने कमकुवत असतो, त्याचा आत्मविश्वास सदा डळमळीत असतो.

अंतःकरणाचा हा जो मिळणारा हुंकार तो तुम्ही कधी ऐकला आहे काय? जरा मन एकाग्र करा आणि इच्छेच्या प्रकाशात कामाला लागा. हा हुंकार तुम्हांला ऐकू येऊ लागेल आणि तुमचा उत्साह आणि आत्मविश्वास शतगुणित होईल. निरंतर आपल्या ध्येयाचा विचार करण्याने आणि त्या दिशेने निश्चयाने पावले टाकल्याने तुम्ही आपले सारे जीवन पालटू शकाल. जीवनात एखादा क्षण असा येत असतो की, अवघे जीवन उजळून टाकण्याची किमया तो करून जातो. पण आपण वेसावध असतो. एकदा गेलेला हा क्षण पुन्हा येतो. त्याही वेळी आपण गाफील

असतो. येणारी संधी आपण गमावत असतो. एका आंधळ्याची ती गोष्ट आहे ना तसे आपले होते. तो आंधळा एका खोलीत असतो. खोलीला अवघे एक दार असते. आंधळा भिंती चाचपडत चाचपडत फिरत असता नेमके दार जवळ येते आणि त्याच्या मांड्यांना खाजव येते. भिंतीचे हात तो सोडून देतो आणि मांड्या खाजवत पावले पुढे टाकत जातो. एवढ्यात दार येऊनही जाते. विचारा पुन्हा दुसरी प्रदक्षिणा सुरू करतो. ह्या दुसऱ्या वेळी, दार जवळ आले असताना त्याच्या डोक्याला खाजव सुटते आणि दार हुकते. त्या आंधळ्यासारखेच आपले पुष्कळदा होत असते. नेमके दार जवळ येते आणि खाजवण्यात ते हुकते !

जीवनात येणाऱ्या ह्या अमर क्षणांना नेमके पकडता आले की मग त्याच एका गोष्टीचा ध्यास आपल्याला लागतो. दुसरे काही सुचेनासे होते. मग इच्छासिद्धी हाती न लागली तरच नवल. विवेकानंदांचे ठाऊक आहे ना ? ह्या पाखंडी तरुणाला रामकृष्णांचा संपर्क लाभला तो क्षण जर बेसावधपणे नरेंद्राने गमावला असता तर देश आणि जगही एका महापुरुषाला मुकले असते ! जनी जनार्दन पाहण्याचे स्वप्न त्यांना पडले, आणि रामकृष्ण मिशनची स्थापना झाली. त्यांचे स्वप्न सत्य झाले. खरोखरच लोकांना आपल्या इच्छाशक्तीचा अंदाज येईल तर त्यांच्या जीवनात क्रान्तीच होऊन जाईल.

आज जे प्रदेश सुखसंपन्नतेच्या शिखरावर दिसतात ते एका काळी उजाडच होते. एका दिवशी कोणा एकाच्या डोक्यात स्वप्न रंगले आणि मग निढळाच्या घामातून ती ओसाडी नंदनवन बनली. माणूसदेखील असा ओसाडीसारखाच असतो. पण ही ओसाडी जादूची असते. घाम शिंपडला आणि आत्मविश्वासाचा मंत्र उच्चारला की ह्या ओसाडीच्या पोटात दडलेले रत्नभांडार दिसू लागते. घाम शिंपडण्याची आणि आत्मविश्वासाचे मंत्र म्हणण्याची काय ती खोटी असते. आपल्याला दिसणारी स्वप्ने आपण स्पष्टपणे पाहू आणि त्या दिशेने प्रत्यक्षात पावले टाकू लागू तेव्हाच स्वप्नाला सत्याची कळा लाभेल.

मूर्खें आणि आळशीच तेवढे नशीवाच्या आणि संधीच्या बाता मारतात. एखादा श्रीमंत पाहिला की त्यांच्या तोंडून उद्गार निघतात, “केवढा भाग्यशाली आहे !” एखादा विद्वान दृष्टीस पडला की बोलतात, “वेढा नशीबवान खरा बाकी !” एखाद्याच्या चरित्राचा गाजावाजा ऐकला की ते म्हणतात, “दैव त्याच्या घरी पाणी भरीत आहे !” ह्या लोकांना त्यांना मिळालेले यश तेवढे दिसत असते. पण हा मुक्काम गाठायला त्यांना किती कष्ट पडले, किती तपश्चर्या करावी लागली, आशानिराशांचे किती झोके खावे लागले ते त्यांना दिसत नाही. सगळ्यांचे एकच एक कारण त्यांना सुचते आणि ते म्हणजे दैव ! आणि मग आपल्या अपयशाचे खापरही दैवाच्या माथी फोडून ते मोकळे होतात. पुष्कळशा व्यक्ती अपेशी होतात, कारण यशासाठी कोठलीही धडपड करायची त्यांची तयारीच नसते. इच्छा निर्माण होणे म्हणजे शेतात वी पेरण्यासारखे आहे. त्याला खतपाणी दिले नाही, निंदण, खुरपणे केले नाही तर कोणत्या शेतकऱ्याच्या शेतात धान्य पिकेल ? यत्न तो देव जाणावा हेच खरे. हा देव पावणारा आहे. त्याला प्रयत्नांचा नवस केला की झाले !

खेड्यांतला एक तरुण असतो. नशीब काढण्यासाठी तो शहरात येतो. शहरात ना त्याची ओळखदेख ना परिचय. काय करावे त्याने ? शहरात सकाळी वर्तमानपत्रे विकणे हा मोठा धंदा. त्याच्या हे पटकन ध्यानात येते. तो वर्तमानपत्रे विकू लागतो. पुढे त्याच्या ध्यानात येते की, रद्दी विकण्याचा धंदा अधिक किफायतशीर आहे. तो रद्दीची वखार सुरू करतो. पण एवढ्यावर त्याचे समाधान होत नाही. त्याला खेड्यात शिक्षण घेण्याची संधी मिळालेली नसते. त्याच्या मनात शिकण्याची दुर्दम्य आकांक्षा असते. तो रात्रीच्या शाळेत जाऊ लागतो. नेटाने शिकत राहतो. रात्रंदिवस त्याला स्वतःच्या उन्नतीचाच काय तो एक ध्यास. रात्रंदिवस त्याची तीच एक धडपड. त्याची धडपड हाच एक कल्पवृक्ष बनतो. गावातली ती एक जवर असामी बनते. या युवकाचे उदाहरण काय दाखवते ? हेच, की माणूस इच्छा-सिद्ध वनू शकतो. ती इच्छा मात्र उत्कट हवी आणि तितक्याच नेटाचे प्रयत्नही हवेत.

मराठवाड्यातल्या एका गावातून एक तरुण पुण्यात येतो. जवळ पुंजी फक्त इच्छेची. पुण्यात तो काय करणार ? ना मोठे शिक्षण, ना पैसा ! विद्येच्या माहेरघरात आलेला. कोळशाचे छोटे दुकान तो घालतो. कशाची लाज धरीत नाही, निंदेची पर्वा करीत नाही. घरोघर तो कोळसे वाहून नेतो. कोळसेवाल्याला ना मान, ना समाजात स्थान. त्याचे प्रामाणिक परिश्रमही त्याला पुरेसे समाधान देत नाहीत. कोळशाच्या धंद्यामुळे त्याला पुण्यात पाय रोवता येतात. पुढे तो पुस्तकांच्या धंद्याकडे वळतो. स्वतःचे आडाखे बसवतो. लेखकांना संतुष्ट ठेवतो. त्याची प्रकाशने नावाजली जातात. कारण प्रत्येक पुस्तक नमुनेदार काढण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. ही काही एखादी कपोलकल्पित कथा नव्हे. पुण्याच्या प्रसिद्ध देशमुख मंडळीच्या चालकांची ही कथा आहे. सुरस आणि चमत्कारिक वाटणारी. पण सत्य हेच पुष्कळ वेळा कल्पनेपेक्षा अधिक विस्मयजनक असते.

पण पैसा मिळवणे हेच काही एकमेव मोठेपणाचे लक्षण नाही, किंवा ज्यासाठी धडपडावे अशीही ती एकुलती एक गोष्ट नाही. परंतु मनोभावनांचा मागोवा घेतला आणि त्याचा पाठपुरावा केला तर इच्छासिद्ध होता येते ही गोष्ट मात्र खरी. दोन कॉलेजकुमार असतात. अध्ययनकाळातच दोघांना आपल्या देशाचे पारतंत्र्य सद्ध लागते. त्यांच्यात स्वातंत्र्याबद्दल चर्चा, वादविवाद होतात. पदवी मिळाल्यावर पुढे काय ? दोघे विचार करतात. पैसा आणि मानमरातव यांच्या मागे लागण्याची त्यांची इच्छा नसते. पदवी घेतल्यावर लोकांना राष्ट्रीयतेचे शिक्षण देऊन स्वातंत्र्यासाठी तयार करण्यासाठी झटावयाचे ही उत्कट भावना त्यांची असते. पदवी घेतल्यावर ते विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांकडे जातात. आपली भावना सांगतात. एक माध्यमिक शाळा काढण्याचा त्यांचा निश्चय असतो. एक वाडा घेतात. स्वतःच्या हाताने तो सारवतात. शेणाने जमिनीवर सारवताना भविष्याचा नकाशाच जणू रेखीत असतात ! नंतर तिथेच उपरण्याच्या उशा आणि फळ्याचा विछाना करून झोपतात. उद्याची स्वप्ने रंगवतात. “स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो

मी मिळवणारच ” ह्या मंत्राने साऱ्या राष्ट्रत नवजागृती आणणारे लोक-मान्य टिळक हे त्या दोन तरुणांतले एक, आणि “ आपल्या सामाजिक दुर्गुणांतूनच इंग्रजांचे दास्य आपल्या वाटयाला आले आहे. लोकांना निर्भय विचार करायला शिकवणे म्हणजेच स्वातंत्र्याला पात्र करणे होय.” अशा निर्धाराने कर्त्या समाजसुधारकांचे अग्रणी ठरलेले श्री. गोपाळराव आगरकर हे त्यांतले दुसरे. त्यांनी जी उक्कटतेने विचारपेरणी केली त्यातूनच आजचा निर्भय, स्वतंत्र वृत्तीचा आणि बुद्धिवादी महाराष्ट्र उभा राहिला आहे.

एखादा कलावन्त असतो. त्याच्या मनात त्याची ती लोभसवाणी, देखणी कृती आधी सजीव, साकार होते. मग त्याचे हृदय ओसंडू लागते. ती देखणी लोभसवाणी कलाकृती इतरांना दाखवल्यावाचून त्याला राहवतच नाही. तो आपले सर्व कौशल्य ओतून ते मनातले चित्र उतरवण्याचा प्रयत्न करतो. जर तो आर्किटेक्ट- इमारतीचा नकाशा काढणारा असला, किंवा इंजिनियर- बांधकाम करणारा असला, तर बाहेर अलीशान इमारत उठण्याआधी त्याच्या मनात ती उभी राहते, आणि मग त्याला इतरांना ते दाखवल्याशिवाय राहवत नाही. म्हणून जमिनीवर तो ती उभी करतो ! जर आपण त्या कलावंताप्रमाणे स्वतःच्या अंतःकरणाचा शोध घेऊ लागलो तर आपल्या जीवनाचा आराखडा आपल्यालाही तेथे मिळेल. पण तसा ध्यास जिवाला लागला पाहिजे, आणि अवान्तर गोष्टी बाजूला सारून तो आराखडा आपण पाहिलाही पाहिजे. पण दैनंदिन खटाटोपात आपण इतके व्यग्र असतो, आणि बदलाची आपल्याला इतकी भीती वाटत असते की, अंतःकरणातून येणारी ती साद आपण बहिऱ्या कानांनी ऐकतो ! बाहेरच्या कोलाहलात ती लोपली तर आपल्याला हवी असते; आणि तशी ती लोपली म्हणजे आपण सुटकेचा एक निःश्वास टाकतो ! आपल्या अंतःकरणाशीच अशी वेइमानी केली तर आत्मविश्वास आणि उच्च जीवनाची आकांक्षा निर्माण होणार कुठून ? गतानुगतिकताच तेवढी मग साधते. आपल्या आसपासच्या कोलाहलातून चार निवान्त क्षण आपण काढले पाहिजेत. कोलाहल कोणता, भुलवणारे आवाज कोणते, आणि

अंतःकरणाची साद कोणती ते आपण जाणले पाहिजे. एकदा ही कला साधली म्हणजे मग आपल्याला जीवनाचा आराखडा दिसू लागतो, प्रयत्नांची प्रेरणा लाभू लागते.

एखाद्या गोष्टीचा आपल्याला एकदा ध्यास लागला म्हणजे त्या गोष्टीभोवती आपल्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक सगळ्या शक्ती गोळा होतात. एखाद्या अनोळखी गावात आपण जातो. पण महिन्या दोन महिन्यांतच आपल्या विचारांच्या व्यक्ती आपल्याभोवती गोळा होऊ लागल्याचा आपल्याला अनुभव येतो. तीच गोष्ट आपल्या शक्तीचीही असते. एखादा विलासी तरुण असला तर त्याच्याभोवती तशा प्रकारचे लोक जमतात, एखादा उद्यमी तरुण असला तर त्या तऱ्हेचे लोक गोळा होतात.

भारताच्या फाळणीमुळे हजारो निर्वासित पाकिस्तानात गेले आणि लाखो हिंदूस्थानात आले. आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत ते इथल्या वेग-वेगळ्या सामाजिक थरांत मिसळून गेले. दुकानदार त्यांच्या समव्यावसायिकांत दिसू लागले. शिक्षकपेशाची मंडळी शाळांतून दिसू लागली. कलाकार त्यांच्या मंडळांत घुसले. व्यसनी, जुगारी आणि गुन्हेगार यांनीही आपापले समानधर्मे शोधून काढले. देशसेवक आणि धर्माभिमानी यांनीही आपल्या संस्था उभारल्या, आणि त्या घोळक्यात ते दिसू लागले. समवृत्तांचे संघटन ही एक स्वाभाविक घटना आहे. याचाच अर्थ असा की, मनाचा लोहचुंबक नेमक्या वस्तू आपल्याकडे आकर्षित करून घेतो. एवढेच नव्हे तर त्या नेमक्या वस्तूंत एक अस्थायी चैतन्यही तो निर्माण करतो. आपल्या मनाचा चुंबक कसा असावा हे जो तो ठरवू शकतो. ईर्ष्या-मत्सराचा चुंबक असेल तर ते चैतन्य तो समानधर्म्यांमध्ये निर्माण करील. सेवा, सुजनता यांचा चुंबक असेल तर त्याची प्रचोदना तो देईल. म्हणजे आपल्या मनात जे उत्कट असेल ते जणू त्या नेमक्या गोष्टींना निमंत्रण देऊन पाचारण करित असते.

प्रत्येक जणच इच्छा-सिद्ध असतो. वाचासिद्धाची वाणी खरी ठरते. त्याप्रमाणे इच्छासिद्धाची इच्छाही प्रत्यक्षात येते. इच्छा म्हणजे पुंजीभूत

विचार. विचारांना निश्चित आकार आला की त्यांतून इच्छा-आकांक्षांची प्रेरक मूर्ती तयार होते. आपल्या इच्छा-आकांक्षा म्हणजे आपण स्वतःची केलेली किंमत. त्या किंमतीहून अधिक किंमत बहुधा कोणालाच मिळत नाही. तुमच्या शेतातला माल घेऊन तुम्ही बाजारात गेलात आणि चार आणे किलो वस्तू विकू लागलात, तर तिची रास्त किंमत पाच आणे होण्यासारखी आहे असा विचार करून कोणी जादा किंमत देईल, असा अनुभव क्वचितच वाढ्याला येणार. आपल्या मालाची जी कमाल किंमत आपल्याला मिळते ती आपण ठरवलेली असते ती. आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचेही तसेच आहे. म्हणून क्षुद्र स्वप्ने पाहू नका. भव्य स्वप्ने पहायला शिका. पहाटे, दिवसा अशी स्वप्ने पडू द्या, आणि मग ती पुसली जाऊ देऊ नका. ज्यांना ज्यांना भव्य स्वप्ने पाहता येत होती त्यांनी त्यांनी जगाला आकार दिला आहे हे ध्यानात घ्या.

आपल्या पायाच्या शक्तीवर विश्वास नसता तर आपण एक पाऊल देखील चाळू शकलो नसतो. कारण तसा विश्वास नसताना एखादे पाऊल उचलण्याची हिंमतही आपल्याला झाली नसती. आपल्या इच्छा-आकांक्षांवर विश्वास नसेल तर त्या दिशेने आपल्याला एखादेही पाऊल टाकता येणार नाही. “आपल्या इच्छा-आकांक्षांहून मोठे तुम्ही वनू शकत नाही” हे एक महान सत्य आहे.

वांझ आकांक्षा कधी जन्माला येत नाही. बीज वांझ नसते. आपण मेहनत मशागत करीत नाही, खतपाणी पुरवीत नाही, म्हणून ते उगवायचे राहते. इच्छा-आकांक्षांचीही गोष्ट तशीच आहे. माणसाला मिळालेले शरीर-मन-बुद्धी हेच याचे प्रमाण आहे की, त्याच्या आकांक्षा साकार व्हाव्या ही त्यामागील कल्पना आहे. भोवती वादळे घोघावत आहेत, अंधार दाटला आहे याची फिकीर करू नका. विश्वासपूर्वक पावले उचला. आकांक्षांच्या दिशेने एक पाऊल तुम्ही ठेवले की दुसरे पाऊल टाकण्या-इतका प्रकाश मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. ध्येयवादी लोकांना प्रथम लोक नादिष्ट, हेकेखोर म्हणतात हे ध्यानात घ्या. आज हेटाळणी करणारे उद्या प्रशंसक बनत असतात. कसोटी पाहिल्याखेरीज समाज स्वागत

करीत नाही. सुभाषचंद्र बोस तरुणांना संदेश देताना लिहीत, “ वेडे व्हायला शिका. एखाद्या महान ध्येयामागे वेडे व्हायला शिका ! ” असा हा वेडेपणा ज्यांनी केला त्यांनी इतिहास घडवला. ज्यांना वेडेपणाची गोडी कळली नाही त्यांची नावनिशाणी त्यांच्याचबरोबर गेली ! एकदाच नावनिशाणीसह मेला त्याच्यावर मृत्यूने मात केली. पण एकदा शरीर मेले आणि कालान्तराने नावनिशाणी गेली त्याने मृत्यूवरही मात केली. ह्या दुसऱ्या प्रकारात स्वतःचा समावेश तुम्हांला करता येईल. अमरपदाला पोचण्याचा हाच राजमार्ग आहे.

माणसाला परिस्थितिवश पुष्कळ वेळा नावडती कामे करण्याची पाळी येते. पण परिस्थितिवश नावडती कामे करायची पाळी आली तरी परिस्थितीला शरण जाऊ नका. परिस्थिती बदलत असते. ती बदलण्याच्या क्षणी मात्र सावध रहा. विश्वास आणि परिश्रम या दोन चाकांवरच जीवनाचा रथ भरधाव जाऊ शकतो.

एडिसनचे नाव विज्ञानजगतात आज अजरामर झाले आहे. पण भाग्यवंत कुलात काहीं त्याचा जन्म झालेला नव्हता. अपार कष्ट त्याला करावे लागले. आपल्या प्रतिभेवर आणि परिश्रमावर त्याचा अपार विश्वास होता. त्या विश्वासांमुळे आल्या आपत्ती त्याने हसत खेळत सहन केल्या. झालेला वार हसत झेलला तर त्या घावाचे वण हे भूपणासारखे ठरतात. पण झालेला वार झेलला नाही तर तो जीव घेणारा ठरू शकतो. एडिसनपुढे प्रश्न उभे राहिले तेव्हा त्याच्या मनात असे नाही आले की, जगात यापूर्वी एवढे थोर पुरुष होऊन गेले, त्यांना ज्याचा मागोवा लागू शकला नाही त्याचा मला वापड्याला कसा लागणार ? उलट काल जे घडू शकले नाही ते घडावे, हे तर आपल्या अवताराचे प्रयोजन असते ! एडिसनला ही जाणीव होती, आणि म्हणूनच त्याने कधी हाय खाल्ली नाही. जे जे प्रश्न उभे राहिले त्यांना त्यांना त्याने प्रतिभा आणि परिश्रम यांच्या आधारे तोंड दिले. प्रतिभा आणि परिश्रम यांच्यावर ज्याचा विश्वास आहे त्याच्या वाट्याला मोठेच भाग्य आलेले असते. न्यूटनचे जीवन म्हणजे ही दोन दैवते पावल्याची साक्षच होय !

आपल्या स्वप्नाची आठवण ठेवून जो विश्वासाने त्या मार्गाने जातो त्याच्यासाठी यशाची कवाडे उघडी होतात. उलट जे लोक ती स्वप्ने धडपणे पहात नाहीत, उलट त्या स्वप्नांनी जीव गुदमरून घाबरतात आणि आत्मविश्वासाशिवाय आणि दुभंगलेल्या मनाने वाट चालू लागतात त्यांना यशाची पाऊलवाट कधी लागतच नाही.

स्वप्नात दिसलेला रस्ता दगडागोट्यांचा, काट्याकुट्यांचा आणि खाच-खळायांचा असला तर आपल्या हातात ध्येयवादाची मशालही आहे हे विसरू नका. त्या प्रकाशात ह्या सर्व अडचणी आपल्याला दिसणार आहेत आणि उल्लंघताही येणार आहेत. दूर अंधार दिसत असला तरी घाबरू नका. जसजसे आपण पुढे जाऊ तसतसे त्या मशालीच्या प्रकाशात आपल्याला अधिकाधिक दिसणार आहे. मशाल कोळपणार नाही एवढी दक्षता घ्या!

अब्राहम लिंकन अमेरिकेचा राष्ट्रपती झाला, तो काही भाग्यवान कुळात जन्माला आला होता म्हणून नव्हे. त्याच्या अंतःकरणात प्रेरणांचे जे धगधगते अंगार होते त्यामुळेच ते महत्पद त्याच्या वाट्याला आले. असे अंगार प्रत्येक माणसाच्या अंतःकरणात असतात. पण त्याच्यावरची राख आपण फुंकरत नाही आणि त्यामुळे ते अंगार विझत जातात.

डॉ. आंबेडकर आधुनिक भारताचे स्मृतिकार झाले. कशाच्या बळावर? कोकणच्या दरिद्री मुलखात आणि समाजाने हीन गणलेल्या महार जमातीत त्यांचा जन्म झाला. शिक्षणासाठी त्यांना केवढ्या आपदा सोसाव्या लागल्या. पण अंतःकरणातल्या धगधगत्या अंगारावर त्यांनी राख साचू दिली नाही. त्यांचे उदाहरण केवढे स्मूर्तिप्रद आहे! जगातल्या थोर व्यक्तींच्या जीवनाच्या ग्रंथाची जरा पहिली पाने उलटून पहा. कोणत्या गोष्टीने त्यांना थोरवी मिळाली त्याचे रहस्य जाणण्याचा प्रयत्न करा.

रवराचा शोध लावणारा गोडियर स्वप्नात रमणारा होता. तारेने संदेश पाठवण्याचा शोध लावणारा मोर्स दिवसा-उजेडी स्वप्ने रंगवीत

होता. झाडांना बोलके करणारे जगदीशचंद्र, पाय्याला मुठीत पकडून आपल्या इच्छेवरहुकूम संयोग करायला लावणारे प्रफुल्लचंद्र, स्फटिकांच्या अंतरंगात शिरणारे रामन्, आपल्या समोरची कष्टमय सृष्टी विसरून गणिताच्या स्वप्नसृष्टीत वावरणारे रामानुजन्, वांस्तवातील ईर्ष्या-मत्सर-द्वेष यांचा बुजबुजाट विसरून परस्पर प्रेम-स्नेह राखणाऱ्या नव्या जगाचे स्वप्न पाहणारे गांधी—किती नावे घ्यावी? आजच्या सत्यापेक्षा उद्याच्या स्वप्नाची मातवरी त्यांना अधिक वाटत असते आणि त्यातूनच उद्याची सत्ये साकार होत असतात !

मार्कोनी स्वप्नात रमला नसता आणि वास्तवात गुंतून पडला असता तर विनतारी संपर्कव्यवस्था जगात अस्तित्वातच आली नसती. ग्रॅहॅम बेल आपल्या स्वप्नांच्या मार्गे लागला नसता तर टेलिफोन अस्तित्वात आले नसते. इलियस हाऊने वेड पांघरले नसते तर कपडे शिवण्याची यंत्रे उपलब्ध झाली नसती. लिंकनसारख्याला स्वातंत्र्याची स्वप्ने पडली नसती तर लाखो गुलामांना स्वातंत्र्याचे भाग्य लाभले नसते. स्वप्ने पाहायला शिका. दिवसा—उजेडी स्वप्ने पहायला शिका आणि ह्या स्वप्नात पहाल ते शब्द खरे करण्यासाठी हरिश्चंद्राच्या निष्ठेने प्रयत्न करा.

कोलंबस एक महान संशोधक ठरला. त्याला स्वप्नसृष्टीत जे दिसत होते ते त्याच्या सहकाऱ्यांना वास्तवात दिसत नसल्याने त्यांनी त्याच्या-विरुद्ध केवढा गहजब केला. त्याच्या प्राणावर देखील बेतले होते. त्याने आपल्या दैनंदिनीत लिहिले आहे, “आज आमचे जहाज खूपच दक्षिणे-कडे पोचले आहे. आमचे लक्ष्य तिकडे आहे.” त्याच्या डोळ्यांना त्याचे स्वप्न सत्याच्या रूपात दिसत होते. मुक्काम गाठीपर्यंत त्याचे जहाज दक्षिण दिशेला जातच राहिले. पुष्कळ वेळा कोलंबसासारखीही स्थिती होते. स्वप्नात नामरूपांची गळत झालेली असते ! पण जे हाती येते ते अपेक्षेहूनही अधिक मोलाचे असू शकते.

चार्लस डार्विनने प्राण्यांच्या उत्क्रान्तीची जी गाथा गायिली ती इच्छा-शक्तीचीच एक प्रकारे गाथा आहे. प्राण्यांना जी वेगवेगळी इंद्रिये लाभली

ती त्यांच्या इच्छाशक्तींनी गरजेचे जे अनुसंधान राखले त्यामुळेच ! यशाची पाऊलवाट इच्छा-आकांक्षांच्या प्रकाशातच स्पष्ट दिसू लागते उच्च जीवनाची ही आकांक्षा हे महान पुरुषार्थाचे साधन आहे. उच्च जीवनाच्या अशा आकांक्षेतूनच भगीरथ-प्रयत्नांची प्रेरणा मिळत असते.

शरीर आणि मनोबुद्धी किंवा आत्मा यांच्या इच्छा-आकांक्षांत अंतर असते. आत्म्याच्या अभिलाषा म्हणजे उच्च जीवनाचा संकेत असतो. शरीराच्या अभिलाषा आपल्याला पुष्कळ वेळा उपभोगपरायण बनवीत असतात. आत्म्याच्या अभिलाषा आम्हांला यशाच्या पाऊलवाटेवर नेऊन उभे करतात. शारीरिक अभिलाषा आम्हांला इतरांकडे बुभुक्षित नजरेने पाहायलाही पुष्कळ वेळा प्रवृत्त करतात. आत्म्याच्या आकांक्षा ही आकाशवाणी असते. त्यातूनच आमच्या जीवनाची दिशा ठरत असते. हा संकेत जाणण्यासाठी आपण स्वतःची ओळख करून घेतली पाहिजे. स्वतःला जाणले पाहिजे.

निराशेशी मुकाबला

जो स्वतःचढलच निराश झाला, त्याला आशान्वित कोण करील ?

जगात आत्महत्या करणारे लोक का दिसतात ? हिंदुस्थानात गुजरातेत अशी प्रकरणे अधिक होतात आणि जगात अमेरिकेत ! अमेरिकेतही न्यूयॉर्कचा नंबर बहुधा पहिला लागतो. रोज शेकडो व्यक्तींना जीवन असे दुःसह का होते ? शारीरिक रोगांनी जर्जर झाल्याने आत्महत्या करणारांचेच प्रमाण मोठे असते असे नव्हे. जगाची आकडेवारी पाहिली तर दर वर्षी लाखावर लोक आत्महत्या करतात असे दिसून येईल ! याचाच अर्थ रोज पाचशेवर लोक आपल्या जीवनाची पणती आपल्या हाताने विझवतात. मिनिटागणिक तीन माणसांनी अपखुशीने जगाचा निरोप घ्यावा, त्यांना तसे तीव्रतेने वाटावे, ही परिस्थिती भीषण आहे. माणसाला सर्वांत आपला जीव प्यारा असताना असे का होते ? तुच्छता आणि तिरस्कार वाट्याला आलेला महारोगी आपली जीवनज्योत

मालवण्याचा प्रयत्न करित नाही आणि फाशीची सजा लागलेला गुन्हे-
गार आपल्या वाढ्याला येणारा एकेक क्षण भोगित असतो. जीवनाची
एवढी मातवरी असताना लोक आत्महत्या का करतात ?

जीवनावढलची त्यांची श्रद्धा कुंठित होते, आस्तिक्यबुद्धी लुळी
पडते, निराशेने ते ग्रस्त होतात. दहांपैकी नऊ आत्महत्या निराशेच्या
भरात होतात. मेरिलीन मन्रोसारखी विश्वविख्यात नटीही आपल्या
जीवनाचे दरवाजे आपल्याच हाताने का बंद करते ? जीवनातील संघ-
र्षांची त्यांना जरब बसलेली असते आणि संघर्षांची पुसटशी शंकाही
मनाला चाटून जाताच त्यांना जीवन नकोसे वाटते. आपले जीवितकार्य
पूर्ण झाले अशा साक्षात्काराने, किंवा आपले सर्वस्व आपण समाजाला
देऊन मोकळे झालो— आता घट रिता झाला असे समजून मृत्यूच्या मांडी-
वर कृतार्थतेने मान ठेवणारे वेगळे आणि संघर्षाच्या धास्तीने मृत्यूला
मिठी मारणारे वेगळे ! त्यांची जीवनाची आसक्ती सुटलेली नसते. कृतार्थ-
तेचा अनुभव त्यांना आलेला नसतो; निर्भयपणे ते मृत्यूला सामोरे गेलेले
नसतात. एखाद्या बकऱ्याने खाटीकखान्यात आपले डोळे भीतीने बंद
करून घ्यावे तशी त्यांची स्थिती असते. आत्मसमर्पण वेगळे आणि
आत्महत्या वेगळी !

न्यूयॉर्कमधल्या एका प्रसिद्ध संगीतकाराने आत्महत्या केली. त्याच्या
आत्महत्येच्या कारणांचा छडा लावता असे आढळून आले की,
दारिद्र्याने तो टेकीस आला होता. बाजारात त्याची पत राहिली
नव्हती. उसनवार पैसे मिळण्याची शक्यता नव्हती. शेवटी त्याने आपला
ठेवा वाटणारे व्हायोलिन गहाण ठेवले होते. गहाण पडलेले व्हायोलिन
कधी काळी सोडवून आणता येईल असाही विश्वास त्याला वाटेना.
त्यामुळे तो इतका निराश झाला की, त्याने आत्मघात करून घेतला ! पण
संघर्षाचे असे क्षण सर्वांच्याच जीवनात येत असतात. अशा संघर्षांना
हिमतीने तोंड द्यायचे असते. विश्वातील वैपुल्यावरील श्रद्धेतूनच ही हिंमत
अंगात संचारत असते.

रणांगणात शौर्यधैर्याची पारख होते; पण तेथे समूहाबरोबर लढाई
करायची असते. वादळात पक्ष्यांप्रमाणे पालापाचोळाही आकाशाला

जाऊन मिडतो, पण वादळ ओसरले की पक्षी आकाशात तरंगताना आढळतात आणि पालापाचोळा जमिनीवर आलेला सापडतो ! रणांगणांतले शौर्य काही प्रमाणात वादळात सापडलेल्या पक्ष्यांप्रमाणे, पालापाचोळ्याप्रमाणे असते. पालापाचोळा आणि पक्षी यांच्यातला फरक तेथे नाहीसा झालेला असतो. पण ते वादळ संपते आणि खरी पारख होऊन जाते. माणसाच्या शौर्याची पारखही तो निराशेशी एकठा मुकाबला करतो तेव्हा होते. ह्या छोट्या छोट्या संघर्षांना तो कसे तोंड देतो त्यावरून त्याचा कस लागतो. तुकाराम महाराजांनी 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग ।' असे म्हटले, आणि 'साधुसंग्राम है रैनदिन जूझना, देहपर्यंतका काम भाई' असे हिंदी संतानी सांगितले, त्यातले मर्म हेच आहे. समुदायामुळेही शौर्याचा संचार होतो. समुदायामुळेही निराशेचा निरास होतो; परंतु एकाकी झुंज देताना ती आपल्या अंतःकरणाच्या वळावरच द्यावी लागते. निराशा अशा प्रसंगीच खरी कसोटी पहात असते. अशा वेळी 'सत्या-असत्यासी मन केले ग्वाही, मानियले नाही बहुमता ।' अशा निष्ठेने झुंज द्यावी लागते. एखादा साहित्यिक किंवा कवी असतो. नवोदित असतो. आपली पहिलीवहिली कलाकृती घेऊन दबत-दबकत तो साहित्याच्या मंदिरात पाऊल टाकतो. तिथे त्याचा कस लावायला धंदेवाईक सराफ वसलेलेच असतात ! शंभर नवरी सोन्याची एक रेष ओढून त्याच्या शेजारी हा नवा दागिना ते घासतात. कसाला कमी उतरला की तुच्छताबुद्धीने एकदा त्या दागिन्याकडे पाहून ते तो परत करतात ! नवोदित कलाकार कच्च्या दिलाचा असला तर ह्या पहिल्या कसोटीत गारद होतो. पण त्याला जर आपल्या अंतःकरणाचा कौल मिळालेला असला तर तो त्या टीकेच्या झंझावाताचाही आनंद लुटू शकतो. कारण त्याचे पाय आत्मविश्वासाच्या शिळेवर भक्कम रोवलेले असतात. आत्म्याचा कौल ज्याने प्रमाण मानला त्याच्यापुढे निराशेची मात्रा चालतच नाही.

निराशा हा मानवाचा सर्वांत मोठा शत्रू आहे. माणसाला ज्या शक्ती मिळालेल्या असतात त्या निराशेच्या वातावरणात कोमेजून सुकून जातात. निराशेची ही वावटळ प्रत्येकाच्या आयुष्यात केव्हा ना केव्हा त्याची

सत्त्वपरीक्षा करायला येतच असते. आपल्या दुर्दम्य आत्मविश्वासाचा जो आसरा घेतो तो या वावटळीत तग धरून राहतो. निराशा ही मोठी मायावी असते. ती नाना रूपांनी येत असते. कधी ती टीकाकाराच्या रूपाने येऊन पंखातील एकेक पीस उपटू लागते. कधी प्रशंसकाच्या रूपात येऊन गोंजारता गोंजारता धृतराष्ट्र-मिठी घालण्याचा प्रयत्न करते. तिच्या या मायावी रूपांची एकदा ओळख पटली की माणूस निभावून जातो.

असे सांगतात की, अकबराने आपल्या दरबारात 'ये भी दिन चले जायेंगे' असे सहज नजरस येईल अशा ठिकाणी लिहून ठेवले होते. चांगले दिवस असतात तेव्हा माणूस ऊतमात करतो आणि त्याची प्रतिक्रिया म्हणून निराशेच्या गर्तेत जातो. त्या वेळी हे वाक्य सांगत असते की, बाबा रे, उतमातू नकोस, फुका निराशा पदरी आणू नकोस. हे दिवस जाणार आहेत. आणि एखाद्या वेळी अपयशाने खचून निराशेच्या गर्तेत माणूस सापडला असेल तर ते वाक्यच त्याला त्याही वेळी दिलासा देते की, बाबा रे, उमेद सोडू नकोस. हे दिवसही जाणारच आहेत. निराशेच्या मायाविनीचा बंदोबस्त करणारा हा मंत्र अकबराने शोधला होता.

निराशेचा हल्ला येतो तो चौफेर येतो. निराशेची चतुरंग सेना वेग-वेगळ्या आघाड्यांवर एकदम टक्कर देऊ लागते. शरीरात ती शैथिल्य निर्माण करते. मनाला ती मरगळ आणते आणि बुद्धी बोथट करते. शिवाय उरल्यासुरल्या शक्तींना वेढा घालून त्यांचीही रसद ती तोडते. अशा वेळी एकच किल्ला तिला भेदता येत नाही— आणि तो म्हणजे आत्म-विश्वासाचा, विश्वातील वैपुल्यावरील श्रद्धेचा. निराशेशी धावयाच्या सामन्यात तिच्या चतुरंग वळापुढे काही चक्रमकीत मनुष्य हरला तरी त्याचा बालेकिल्ला शाबूत असेपर्यंत निराशेची डाळ शिजत नाही.

निराशेने घेरलेला माणूस काय करील आणि काय न करील ते सांगणे अवघड आहे. गुन्हेगार वृत्तीची आई हीच आहे. दारिद्र्य हे तिचेच लेकरू. भयाचे जनकत्व हिच्याचकडे जाते. निराशा गोठवणारी थंडी हीच

निर्माण करते आणि माणसाला निश्चेष्ट करते, किंवा उकळवणारी उष्णता निर्माण करून ती माणसाचे सारे व्यक्तित्वच विखरून टाकते ! निराशेच्या सपाट्यात आला की निर्णयशक्तीलाच मनुष्य पुष्कळ वेळा पारखा होतो. त्याला हेही बरोबर वाटू लागते आणि तेही चुकीचे वाटेनासे होते. निराशा आली की, माणसाच्या जीवनात अराजकच माजते. निराशा एकाच गोष्टीपुढे नांगी टाकते आणि ती गोष्ट म्हणजे आत्मविश्वास, आस्तिक्य बुद्धी ! या आस्तिक्य बुद्धीमुळे आणि आत्मविश्वासानेच कवी म्हणतात की, ठीक आहे. आज माझी कदर होत नसेल; पण कोणी तरी माझा समानधर्मा अवतरेल आणि मला डोक्यावर घेऊन नाचेल. कारण काल निरवधी आहे आणि पृथ्वी विपुला आहे. कालाचे निरवधित्व आणि पृथ्वीचे विपुलत्व यांचे ज्याला भान झाले त्याच्या आसपास निराशा फिरकू देखील शकत नाही. त्या ठिकाणी तिचा जीवच गुदमरतो.

कित्येक व्यक्ती आपल्याला अशा भेटतात की, त्यांच्यावद्दल आपल्याला हळहळ वाटते. मनात येते, यांनी आणखी काही क्षण दम काढला असता तर हे विजयाचे धनी झाले असते. पण कालतत्त्वावर आणि पृथ्वीवर श्रद्धा नसल्याने ते संकटांपुढे मोडकळीला येतात आणि शरणागती पत्करतात. असेही कित्येक वेळा घडते की, यशाची वार्ता घेऊन येणाऱ्या तारा-पत्रांची वाटचाल सुरू असतानाच निराशेने घेरल्याने लोक आपली जीवितयात्रा संपवून टाकतात ! अशा दुर्दैवी आणि कमनशिवी लोकांची नावे वृत्तपत्रात किती तरी वेळा झळकत असतात. अशा प्रसंगी बाजी प्रभूचे हृदय जवळ असावे लागते. त्या घनघोर रणसंप्रामात घायाळ झालेला बाजी प्रभू, पण निराशेला त्याने थारा दिला नाही; सगळ्या गोष्टी विसरून गडावरून येणाऱ्या तोफांच्या आवाजाकडे त्याने कान लावले आणि यशाचे समाधान घेऊन तो मृत्यूच्या मांडीवर दिमाखाने आरूढ झाला ! बाजी प्रभूने संभाव्य दुर्भाग्याला सौभाग्याचे लेणे चढवले. जीवनात अशा तऱ्हेने धन्यता आणता येते. 'निराशा शूराच्या कधिहि हृदयां स्पर्श न करी।' ही उक्ती अशा रीतीनेच यथार्थ होते. संत म्हणूनच म्हणत असतात. 'हरीनो मारग छे शूरानो, नहीं कायरनुं कमजोरे।' हरीचा मार्ग हा

शूरांचा आहे. मित्र्यांचे हे काम नव्हे. निराशा हे भयगंडाचेच एक रूप होय.

इतक्या आत्महत्या होतात तरी का? त्याचे मुख्य कारण आजारी मन. त्या मनाला निराशेचा रोग जडलेला असतो. तृप्तीनंतर जी तृष्णा असते ती वेगळी आणि तृप्तीच्या अभावी वाटणारी वखवख वेगळी! आपण शक्य ते सर्व केले असे म्हणून डोळे मिटणारा बाजी प्रभू वेगळा, आणि काहीच न करता हातपाय गाळून बसणारा वेगळा. व्यापारात खोट आली, परीक्षेत अपयश आले, प्रेमात नकार मिळाला यापायी लोक खुशाल आपला जीव पाखडायला तयार होतात तेव्हा आश्चर्य वाटते! हे एकांगी जीवनाचेच लक्षण आहे. जीवनाच्या एका अंगात अपयश लाभले आणि निराशा आली तर इतर अंगात पुरुषार्थ गाजवून निराशेची ती काजळी लखवता येते. संत तुलसीदासांचे उदाहरण महशूर आहे. किती उत्कट त्यांचे पत्नीवरील प्रेम. त्यापायी रज्जू की सर्प हे देखील त्यांना कळले नाही! तिने निर्भर्त्सना केली तेव्हा त्यांच्या मनाला काय निराशेने घेरले नसेल? पण त्या निराशेचा वचपा त्यांनी रामाची उत्कट उपासना करून भरून काढला. सूरदासांचे डोळे गेले तेव्हा काय त्याला कमी निराशा वाटली असेल? पण चर्मचक्षूंचा अभाव त्याने अंतश्चक्षू उघडून भरून काढला. डोळसाला काय वर्णन करता येईल असे कृष्णाच्या बाललीलांचे वर्णन त्याने केले आहे! अशी किती उदाहरणे आपल्या आसपासच सापडतील. जीवनाच्या एका क्षेत्रातील अपयशाने आलेली निराशा दुसऱ्या क्षेत्राच्या उत्कट उपासनेने साफ धुवून काढता येते. निराशेला अशा प्रकारे आशेचे रूप देणे हे चातुर्याचे काम आहे. जीवनाची उपासना एकांगी असली की, त्या क्षेत्रातील अपयशाने जी घोर निराशा येते त्यामुळे जीवनातला सारा तोलच पार विघडून जातो. उलट जीवनाच्या विविध अंगांची उपासना केली तर एका अंगातील अपयशाने निराशेचा एखादा क्षीण तरंग तेवढा निर्माण होतो.

एका डोक्याने आपल्या जत्रानीत एका महान सत्याचे दर्शन घडवले आहे. तो म्हणतो, "आम्ही जेव्हा निराशेने घेरलेले असतो तेव्हा

आमच्या मनाचा तोल जातो. त्यामुळे संयम रहात नाही आणि एका वाजूचा तोल सावरण्याच्या नादात दुसऱ्या वाजूला कमाल झुकावे लागते. हा जो दुसऱ्या वाजूचा झुकाव तो म्हणजेच गुन्हेगारी वृत्ती! निराशा घालवण्याच्या नादात माणूस व्यसनी किंवा गुन्हेगार बनत असतो. मन चांगल्या-वाड्याचा विवेक न सुचण्याइतके बोथट बनते.”

महायुद्धाच्या काळातली ही एका व्यापाऱ्याची गोष्ट आहे. नियंत्रणांच्या जाचाने वैतागून ल्याने आपला व्यापार गुंडाळायचे ठरवले. तो एका वाजूच्या दुकानात जाऊन विचार करित बसला होता. इतक्यात एक भिकारी त्याच्यापाशी आला. दारू पिऊन तो तर झाला होता आणि त्याच्या झोकांड्या जात होत्या. तो तिथे कोसळणारच होता. थोड्या वेळाने त्या भिकाऱ्याची नशा कमी झाली. तो इकडे तिकडे टकाटका पाहू लागला. व्यापाऱ्याने त्याला त्याची अशी दशा होण्याचे कारण विचारले. तो इसम म्हणाला, “माझे तर ठीक आहे; पण तुम्ही असे एका वाजूला येऊन का बसला आहात? तुमचे दुःख काय आहे?” तो व्यापारी म्हणाला, “बाबा रे, काय सांगू. या नियंत्रणांनी नाकी नऊ आणले आहेत. व्यापारात खोट बसली आहे. दुकान गुंडाळायचे मी ठरवले आहे. ‘पुढे काय?’ हा प्रश्न आ वासून माझ्यापुढे उभा आहे!” भिकाऱ्याने एकदा निरखून त्या व्यापाऱ्याकडे पाहिले आणि तो म्हणाला, “शेठजी, जरा माझ्याकडे नजर टाका. मी किती भगंग आहे! माझ्यापेक्षा तुम्ही किती तरी चांगल्या स्थितीत आहा. तुम्ही अजून तरुण आहात, तुमचे शरीर अजून धडधाकट आहे. आज निराशेची राख तुमच्या मनावर बसली आहे इतकेच काय ते! जरा फुंकर मारा आणि ती निराशेची राख झटकून उत्साहाचा अंगार प्रज्वलित करा. अशा निराशेपायी मी असा जमीनदोस्त झालो आहे. मीही एक शिकलासवरलेला मनुष्य आहे. काही वर्षांपूर्वी मीही तुमच्यासारखाच व्यापार करित होतो. मला खोट बसली. मी निराशा झालो, निरुत्साही बनलो. दारूच्या घुटक्यात ही निराशा बुडवावी आणि थोडे उत्साही व्हावे म्हणून मी नशा करू लागलो! आता निराशा, निरुत्साह यांच्या जोडीला माझ्या डोक्यावर नशेची चटकही पसर

झाली आहे. ती मला डोके वर काढू देत नाही. ह्या चांडाळ-त्रिकूटामुळे मी सपशेल कंगाल झालो आहे. धनदौलत गेलीच होती. आता आरोग्य आणि सामर्थ्य यांनाही मी पारखा झालो आहे. माझ्या उदाहरणाने सावध व्हा. तुमची शक्ती, बुद्धी शाबूत आहे. जीवनावद्दलची आस्था तुमच्या-जवळ आहे. ठोकर बसणे हा अपराध नाही. ठोकर खाछ्यावर पुन्हा ताठ उभे राहण्याचे नाकारणे हा अपराध आहे! जगात असे माजुरी अपयश आहेच कुठे की ज्याला यशाचे रूप देता येणार नाही! थोरांच्या जीवनात अपयशे काय कमी आली? पण त्यांनी त्या अपयशांना यशाची एक पायरी मानले. हिमालयाएवढी चूक करणारे गांधीजी, पण त्या चुकीतूनच त्यांनी आपला मोठेपणा संपादन केला. एवढा मोठेपणा की, ती हिमालयाएवढी चूकही त्यांच्या त्या थोरवीमुळे थिटी दिसू लागली! अपयश पडण्यात नाही, पडल्यानंतर न उठण्यात आहे, हे ध्यानात ठेवा.”

त्या भिकाऱ्याचे जीवन बरबाद झाले असले तरी त्याच्या त्या बरबादी-तून जे शब्द उमटले त्यांत अनंत जीवने फुलवण्याचे सामर्थ्य होते. हे दिसत असताना अपयशाला माणसाने भ्यावेच का?

निराशा घेरू लागली की तिला दूर सारण्याचा नेटाचा प्रयत्न केला पाहिजे. सागराची भरती पहायला जा, उमलत्या फुलांचा ताटवा बघा, किंवा सूर्योदय पहा. लहान मुलांच्या सहवासात चार क्षण दवडा. तुमची निराशा कुठल्या कुठे पळून जाईल. मृत्यूपेक्षा जन्माचे प्रमाण जगात सतत वाढत असल्याचे समोर असताना निराशा का होता? मृत्यूवर जीवन मात करित असते. रवींद्रनाथ म्हणत की, प्रत्येक नवे बाळ आशेचा संदेश घेऊन जन्माला येते. ईश्वराने अद्याप आशा सोडली नाही याचाच तो संजीवक-संकेत असतो. निराशेची जळमटे विचारांच्या झाडणीने लगेच झटकून टाका. निराशेने एकदा का तुमच्या जीवनात ठिय्या दिला की ती गरम कपड्याला लागलेल्या कसरीप्रमाणे हळूहळू जीवनाची चाळण करून टाकते. इंद्रियांमधलाही सहयोग मग नाहीसा होतो. पाय एका दिशेला ओढतात. हात दुसरेच काढी करतात. डोळे

तिसरीकडेच पाहतात, आणि मनाला चौथाच छंद जडतो. मग प्रतिभा कुंठित होते. कार्यक्षमता घटते. निराशेची चाहूल लागताच जर तिच्या-पासून तुम्ही दूर पळाला नाहीत तर तुमचे अवघे जीवन ती वाया घालवील.

निराशेच्या चटक्यांचे वण देखील राहू नयेत अशी निसर्गाची योजना आहे. काळ हे त्यासाठी एक औषध निसर्गाने निर्माण केलेले आहे. काळाची जाणीव ठेवा, म्हणजे निराशेच्या पंजांत तुम्ही कधी अडकणार नाही. एखाद्या घरी एखादा मृत्यू होतो. केवढी घोर निराशा तिथे व्यापून राहते ! तो आकान्त पाहून क्षणभर वाटते की, या ठिकाणी आता हास्य कधीच तोंड दाखवणार नाही. पण काळ ही परिस्थिती पालटून टाकतो. याच दृष्टीने ऋषींनी मोठी आशान्वित करणारी प्रार्थना केली आहे. "असतातून सत्याकडे, तमातून ज्योतीकडे, मृत्यूतून अमृताकडे" हा त्यांचा आशावाद आत्मसात केला पाहिजे. अंधारात जे प्रकाशाची उपासना करतात, मृत्यूच्या सान्निध्यात ज्यांना जीवनाचे स्मरण होते आणि असत्याच्या जोजारातही ज्यांची सत्याची कास सुटत नाही त्यांना निराशा स्पर्श करायलाही धजावणार नाही !

यशाचा आधार माणसाचे चारित्र्य आणि व्यक्तित्व हा असतो. इतर गोष्टी ह्या साधनरूप असतात. जुन्या विचारांच्या लोकांनी ज्या प्रश्नांपुढे साष्टांग लोटांगण घातलेले असते त्या प्रश्नांना नव्या विचारांची मंडळी आपल्या पायी नमवतात ही इतिहासाची साक्ष आहे.

एका अपयशाने माणसाने असे नेस्तनाबूद व्हावे की, त्याने पुन्हा डोक्यावर काढू नये, अशी सृष्टीची योजना नाही. एक फळ झाडावरून गळून पडते; पण ते आपल्या पोटात नव्या झाडांचा जन्म घेऊन मातीत मिळते ! झाडाची पाने गळतात; पण त्याच्या पाठोपाठ नवे कोंब लसलसू लागतात. समग्र दर्शन केले तर सृष्टीतील आशान्वित करणारी योजना पाहून मनातील निराशेची काजळी दूर होईल. सृष्टिचक्रात अशी ही मरणाची व जीवनाची योजना आहे, आणि त्यामुळे जीवन आनंदमय होत असते. माणसांनी प्राणवायू शोषून काढून डाय-ऑक्साइड बाहेर

टाकला. अशा रीतीने एक दिवस सगळा प्राणवायू संपून जाईल, अशा भीतीने उद्याचे मरण आजच ओढवून घेणारी निराशा जवळ येऊ देऊ नका ! झाडे तो कार्बन डाय-ऑक्साइड शोषून संजीवित होतात आणि माणसाला प्राणवायू परत देतात. समग्र दर्शन घेण्याचा सराव कराल तर निराशेला जागाच नाही, असा विश्वास निर्माण होईल. हा विश्वासच दुर्दम्य साहसाची प्रेरणा देत असतो. नांगरलेल्या भुईपलीकडची नवी जमीन लागवडीखाली आणण्याला उद्युक्त करित असतो. साहस पुढे सरसावले की जीवनातल्या इतर सर्व शक्तीही खांधाला खांदा लावून साथ द्यायला पुढे येतात.

अशा स्थितीत कोणी निराशच व्हायचे ठरवले तर त्याची मूर्खांत गणना करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. एखादा मनुष्य स्वतःचे डोळे घट्ट मिटून घेऊन सारे जग अंधारात बुडाले म्हणून आक्रोश करू लागला तर त्याच्या डोळ्यांच्या पापण्या तो उघडील असा प्रयत्न करण्याची तेवढी गरज आहे. त्याच्यावर कावून ओरडून, त्याला खोटे ठरवून काय साधणार आहे ? प्रसिद्ध कवी इमर्सनने लिहून ठेवले आहे, “माझ्या शक्तीसरसे करून घेईल अशा व्यक्तीची मला गरज आहे.”

खरे म्हणजे निराशेवर विचारासारखा दुसरा उतारा नाही. हा विचारही जागरूकपणे आपण आपला करायचा असतो. विचाराच्यापुढे निराशा क्षणभरही टिकाव धरू शकत नाही. हा विचारही चिंतेने शबलित झालेला असता कामा नये. पूर्वानुभवामुळे कुंठित झालेला असता कामा नये. हा विचारच आपल्याला आपले दिव्य रूप दाखवून देत असतो. हा विचारच आपल्याला अवघ्या विश्वाशी जोडीत असतो. विचाराऐसा दुसरा सखा जगात नाही. हा विचार निखळ असला पाहिजे. विवेकानंद म्हणूनच म्हणाले, “उठा, जागे व्हा, आणि सृष्टीचा वरदहस्त घेऊन स्वतःचा उद्धार करून घ्या.”

थोडा स्वतःशी संवाद करायला शिका. अपार सामर्थ्यशालिनी सृष्टीचे तुम्ही पुत्र आहात. वैपुल्याचे जिला वरदान आहे ती तुमची जननी आहे. आपले संतान निराश झालेले तिला खचितच आवडणार नाही. म्हणा, मी

जीवनात निराशा घेण्यासाठी आलो नाही. यशाचा मी खास हक्कदार आहे, असे स्वतःशी म्हणा. मी साक्षात् आनंद आहे असे म्हणा. मी जिंकायला आलो आहे, शरणागती पत्करायला आलेलो नाही असे स्वतःशी एकदा बोला. माझे जीवन निराशा, दुःख, यातना आणि चिंता यांसाठी नसून ते आनंद, यश आणि समाधान यांसाठी आहे, असे स्वतःलाच वजवीत चला. आपला अंतरात्मा सांगत असतो की, परिस्थितीहून तू मोठा आहेस; ते कान देऊन ऐका. 'उद्धरेत् आत्मना आत्मानम्, नात्मानं अवसादयेत्' हे ध्यानात ठेवा. आपल्या आत्म्याचा अवमान करू नका. मी स्वतःचा भाग्यनियंता आहे, असे स्वतःशी नित्य म्हणत रहा. मग पहा तुमच्या जीवनात नवा प्रकाश, नव्या आशा, नवा उत्साह येतो की नाही. 'निराशा ! कशाला म्हणतात बुवा निराशा ? कशी काय असते ही निराशा ?' असा प्रश्न मग तुम्ही इतरांना निःसंकोचपणे विचाराल.

आपल्या अपयशाच्या, निराशेच्या मुळाशी आपली आपल्याला ओळख नसते हे एक कारण आहे. जगाच्या खटाटोपात आपण इतके गुंतून पडतो की, निराशा पदरी आली म्हणजे आपल्याला धीर द्यायला कोणीच नसते. आपण स्वतः देखील आपल्याला धीर देऊ शकत नाही ! ऐन प्रसंगी अशा प्रकारे स्वतःला पारखे असणे म्हणजे आपल्या हाताने आपला खड्डा खोदून ठेवण्यासारखे आहे. स्वतःची ओळख जर तुम्ही करून घ्याल तर एक खंदा मित्र तुमच्या पाठीशी कायमचा तुम्ही उभा कराल. निराश व्हाल तेव्हा तो तुमच्यात आशेचा संचार करील, भय-कातर व्हाल तेव्हा तो तुम्हांला निर्भयतेची दीक्षा देईल. हताश व्हाल तेव्हा तो तुम्हांला उत्साह देईल. मरगळले असाल तेव्हा तो चैतन्य देईल. मग जीवनाकडे एखाद्या हसऱ्या फुलाच्या ऐटीत तुम्ही पाहू शकाल. सगळीकडे आपल्या व्यक्ति-त्वाचा सुगंध उधळून आसपास आनंदाची पखरण कराल.

निराशेशी मुकाबला करावासा तुम्हांला वाटतो ना ? मग विचारांचे बळ संपादन करा. विचार ही सर्वांत मोठी विधायक शक्ती आहे, हे विसरू नका.

अखंड सावधान रे

माणसाच्या हृदयात लपलेला थोरपणा जागवील तो विचार, ते पुस्तक आणि तो उपदेश सर्वांत महत्त्वाचा. कारण त्यामुळे मनाच्या गुहेतला निद्रिस्त सिंह उठून उभा राहतो. आज तुम्ही कोण आहात याचे महत्त्व नाही. उद्या तुम्ही कोण बनू शकता ते महत्त्वाचे आहे !

अजिंठा-वेरूळचे डोंगर वरवर पाहिले तर इतर चार डोंगरांसारखेच. माती, झाडेझुडपे, झरे आणि दगड; परंतु अजिंठा-वेरूळ-लेण्यांची कल्पना ज्या महान शिल्पकाराला सुचली तो त्या डोंगरांच्या अंतरंगातले सुप्त सामर्थ्य पाहू शकला, जागवू शकला. त्या जागेला उद्या येणारे स्वरूप त्याच्या अंतश्चक्षूंना दिसले. इतर वापरीत होते तसला छिन्नी-हातोडा त्याच्यापाशीही होता. पण त्या छिन्नी-हातोड्यांनी त्या दगडातले सारे सौंदर्य बाहेर आणले. त्या दगडातली सारी सुभगता जागी केली. तो कठोर पाषाण त्याच्यापुढे सुतासारखा मऊ झाला.

आणि दक्षिणेचा तो प्रख्यात शिल्पी अरिशिनेमी ! श्रावणवेळगोळ्याचे टेकाड पाहिले आणि त्याच्या आतले सौंदर्य त्याला जाणवले. ते जागवल्याशिवाय त्याला स्वस्थच बसवेना. केवढी भव्य मूर्ती गोमटे-श्वराची त्याने त्या प्रस्तराच्या आतून बाहेर आणली. पांढरी शुभ्र, प्रमाण-बद्ध अशी ती मूर्ती ! अरिशिनेमीच्या त्या छिन्नी-हातोडीने त्या दगडात लपलेले सौंदर्य बाहेर आणले.

.. दगडातून जर असे देवत्व उभे करता येते तर योग्य स्पर्श लाभला असता माणसाच्या हृदयातलेही देवत्व का बाहेर प्रकटणार नाही ?

एका जंगलात एक सिंहीण राहात होती. तिचा एक छोटासा छावा होता. मोठा लडिवाळ होता. सिंहीणीची त्याच्यावर भारी माया. एक दिवस छावा जागा होता आणि इकडे तिकडे हुंदडत होता. आणि तिकडे सिंहीणीचा डोळा लागला. छावा इकडे मन मानेल तसा वागडत होता. वागडता वागडता तो इकडे तिकडे पाहात होता. किती रम्य आहे हे जग, त्याला वाटले. किती पाहू आणि कुठे कुठे पाहू, असे त्याला होऊन गेले. तो गुहेपासून पुष्कळच लांब आला. त्याला परत जायची आठवण झाली तेव्हा वाट सापडेना. मग खूप घाबरला. कावराबावरा झाला. इकडे तिकडे धावाधाव करू लागला. “आई, आई” अशी करुण साद घाळू लागला.

तिथे जवळच एक बकरी चरत होती. तो आर्त स्वर तिच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडला. तिचीही दोनतीन कोकरे अशीच एक दिवस वाट चुकली होती आणि तिला कायमची अंतरली होती ! सिंहाच्या छाव्याच्या त्या करुण हाकेने तिचा जीव कळवळला. त्याची दया आली. आता हा एवढासा छावा ह्या एवढ्या जंगलात कुठे जाणार ? आपल्या कोकरा-सारखा हरवला तर ! ती त्याच्याजवळ गेली. बें बें करून त्याला धीर दिला, आणि मग आपल्या घरी त्याला घेऊन आली. त्या छाव्यावर तिची फार माया जडली. क्षणभर-देखील ती त्याला विसंबत नसे. त्यालाही तिचा लळा लागला. तो मोठा झाला तरी तिच्या जवळजवळ असे. बकरीसारखाच वागे. शरीराने तो वेगळा पडत असला तरी मनाने तो

त्यांच्यात जणू मिसळून गेला. आपण सिंहाचे वच्चे आहोत हे तो पार विसरून गेला.

पुढे एक दिवस जंगलात समोरून एका सिंहाने ठोकलेली आरोळी त्याने ऐकली. वकऱ्या तो आवाज ऐकून थरथर कापू लागल्या. पण त्या सिंहाच्या छाव्याच्या कानी तो आवाज गेला न गेला, एकदम त्याला स्वतःचे भान आले. त्याच्या स्वभावातल्या सुप्त भावनेला त्या गर्जनेने स्पर्श केला आणि चैतन्याची एक शिरशिरी त्याच्या साऱ्या शरीरात पसरली. आपल्या सुप्त शक्तीचे एकदम भान त्याला झाले. त्या वकऱ्यांपासून त्या क्षणी वेगळा झाला. त्याचा आवाज, त्याचे चालणे त्या एका जादूच्या स्पर्शाने सारे बदलून गेले ! त्या वकऱ्यांच्या कळपात आता थांबणे त्याला शक्यच नव्हते. उड्या ठोकीत तो त्या सिंहाच्या दिशेने चालू लागला. त्याला आपल्या मूळ स्वरूपाचे भान त्या सिंहाच्या एका गर्जनेने झाले. जीवनात असे प्रसंग येतात की, जर आपण जागरूक असलो तर आपल्या जीवनातल्या सुप्त सत्त्वाला त्यांचा परिसस्पर्श होतो आणि जीवनाला एक वेगळीच कळा येते. आपल्या अंतःकरणातल्या सुप्त शक्तीला अशी जाग आणावी लागते. त्याला कोणी तरी कारणीभूत व्हावे लागते.

टिळक-आगरकर विष्णुशास्त्र्यांचे सहकारी म्हणून शाळेत काम करू लागल्यानंतरची ही गोष्ट आहे. शास्त्रीबुवांनी वृत्तपत्र काढायचे ठरवले. ह्या दोन्ही तरुणांना सहकार्य करण्याबद्दल त्यांनी सुचवले. या दोघांना लेखणीचा विश्वास नव्हता. ते म्हणाले, “आम्ही कधी काही लिहिले नाही. जमेल की नाही कोणास ठाऊक !”

शास्त्रीबुवा म्हणाले, “तुमच्या हृदयांत स्वातंत्र्यप्रेमाचा आगडोंब आहे. चिंता कसली करता ? लेखणीच्या द्वारा अंतःकरणातला तो लाव्हा कागदावर उमटू द्या !” शास्त्रीबुवांच्या त्या एकाच वाक्याने ह्या तरुणांच्या हृदयांतल्या निद्रिस्त सिंहाला साद घातली आणि त्याचे इष्ट ते फळ मिळाले. दोघेही महाराष्ट्रातले खंदे पत्रकार ठरले. अशा रीतीने साद घाटून

निद्रिस्त सिंहाला जागे करावे लागते. ही साद एकदा पोचली म्हणजे माणसातल्या सर्व शक्तींना बहर येतो.

महात्मा गांधींचेच उदाहरण घ्या. बॅरिस्टर होऊन आलेला हा तरुण. मुंबईत त्याने दप्तर खोलले. पण पक्षकारच त्याच्याकडे फिरकेना! एक दिवस कसावसा एक पक्षकार चुकूनमाकून त्यांच्याकडे आला. त्यांना परमानंद झाला. त्यांनी मोठ्या हौसेने ती केस पत्करली. जोमाने तयारी केली. कोर्टात अशीलाच्या बाजूने ते उभे राहिले. पण त्यांची स्थिती कुरुक्षेत्रावर रथात बसून आलेल्या अर्जुनासारखी झाली. 'गात्रेचि गळती माझी, होतसे तोंड कोरडे, शरीरी सुटतो कंप, उभे रोमांच राहती!' समोरच्या कागदावर लिहिलेली अक्षरे त्यांना सुधरत ना! शेवटी दुसऱ्या वकिलाकडे केस सोपवून ते बाहेर पडले. वकिली जमणार नाही म्हणून हा बॅरिस्टर नोकरी शोधू लागला! शाळामास्तराच्या एका जागेसाठी अर्ज घेऊन ते एका शाळेत हजर झाले. "तुम्ही बॅरिस्टर असाल, परंतु पदवीधर नसल्याने तुम्हांला शिक्षक म्हणून घेता येत नाही." या शब्दांत मुख्याध्यापकांनी त्यांना वाटेला लावले! शेवटी आफ्रिकेत वकिली करायला म्हणून ते गेले. भारतीयांना भोगाव्या लागणाऱ्या अपमानजनक जिण्याचा आणि युरोपियनांच्या उद्दामपणाचा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव आला, आणि त्यांच्या मनातला सुप्त सिंह जागा झाला. त्याने निर्भयतेची डरकाळी फोडली आणि त्यातूनच पुढे सत्याग्रहाच्या शाखाचा विकास झाला.

विनोबांचेही उदाहरण असेच आहे. कॉलेजात असल्याचा पाठपुरावा करण्याची पाळी येते असे पाहून इंडरच्या परीक्षेच्या वेळी ते घराबाहेर पडले आणि हिमालयाच्या रोखाने निघाले. वाटेत बनारसमध्ये त्यांचा मुक्काम असतानाच बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या पदवीदानप्रसंगी गांधीजींचे तेथे भाषण होते. ते भाषण ऐकले आणि विनोबांना एक नवजागृती आली. गांधीजींशी त्यांनी पत्रव्यवहार सुरू केला आणि ते सावरमतीच्या सत्याग्रही साधकांच्या मेळाव्यात दाखल झाले.

नरेंद्र दत्त मोठ्यामोठ्यांना "तुम्ही ईश्वर पाहिला आहे काय?" असे विचारी, आणि जीभ चाचरत उत्तर आले की म्हणे, "श्रीयुत

ईश्वराने माझ्यापुढे यावे तरी एकदा !” त्या काळात नरेंद्राचे जीवन वारा वाटे वहात होते. पण रामकृष्णांची आणि त्याची गाठ पडली आणि नरेंद्राच्या मनातला सुप्त सिंह जागा झाला. त्याने जगभर गर्जना केली, आणि वेदान्त व विज्ञान यांची महती जगापुढे ठेवली.

सन १९२०, १९३०-३२ आणि १९४०-४२ च्या स्वातंत्र्य-लढ्याचे आवाहन भारतातील किती तरी निद्रिस्त सिंहांना पोचले आणि खडबडून ते जागे झाले. जुना जीवनमार्ग सोडून ते स्वातंत्र्ययोद्ध्यांच्या सेनेत दाखल झाले. गडगंज लक्ष्मी ज्यांच्या पायाशी लोळण घेत होती अशा दास-नेहरूंपासून तो खेड्यापाड्यांतील सर्वसामान्य शेतकरी-मजुरापर्यंत आणि विद्यार्थ्यांपर्यंत ती हाक पोचली, आणि त्यांच्या नवजीवनाला प्रारंभ झाला. सुप्त सिंहाला जाग आली म्हणजे मग शेळ्यांमध्यांचे जीवन तो जगूच शकत नाही. सिंहाच्या इतमामाने जगण्यासाठी तो धडपड करू लागतो. मनातला सुप्त सिंह कशाने जागा होईल, ते सांगता येत नाही. कोणत्याही क्षणी ही संजीवक हाक येऊ शकते. म्हणून मनोबुद्धीची कवाडे सतत खुली ठेवली पाहिजेत, आणि त्या हाकेची प्रतीक्षा केली पाहिजे. शबरी नव्हती का रामरायाची उत्सुकतेने वाट पहात. किती तिची श्रद्धा. रामराय निश्चित येतील. आपल्या हातची बोरे चाखतील. असे तिला वाटत होते. त्या भावनेनेच तिच्या मनातला सुप्त सिंह जागा झाला, आणि ती पक्ष्याप्रमाणे रामरायाच्या स्वागताची गाणी गुणगुणू लागली. त्यांच्यासाठी उत्तम उत्तम फळे वेचू लागली. आपल्या झोपडीला रामरायाचे पावन पाय लागणार म्हणून तिने आरशासारखी स्वच्छता केली. त्या एका भावनेने तिचा कायापालट झाला.

वरोड्याचे प्रतिभासंपन्न-सेवक बाबासाहेब आमटे. तिथले ते प्रसिद्ध वकील. मजुरांचे पुढारी. प्रतिष्ठित नगरपालिकासदस्य. भंग्यांची पगारवाढीची मागणी रास्त की गैर, ते ठरवण्यासाठी स्वतःच्या डोक्यावर मैल्याचे टिपडे घेऊन ते काम करित होते. तेवढ्यात पाऊस सुरू झाला. रस्त्यातल्या चिखलातून खुरडत चाललेला एक महारोगी त्यांना दिसला. सर्वसामान्यपणे भीतीने त्याला दूर ठेवण्यासाठी आपण दयेची युक्ती वापरतो ! न कळता

वात्रासाहेबांनी एक पटकूर त्याच्याकडे, त्याचे पावसापासून रक्षण व्हावे म्हणून भिरकावले, आणि त्यांच्या मनांतल्या सुप्त सिंहाला विचारांची बोचणी सुरू झाली. पटकूर महारोग्याच्या अंगावर टाकण्याच्या क्रियेचे मूळ कशात— दयेत की भीतीत, ते त्यांचे मन शोधू लागले. मनातला सिंह जागा झाला. त्यांना अभयसाधनेत उणेपणा राहिल्याची जाणीव झाली, आणि त्यांनी ही उणीव नाहीशी करण्यासाठी महारोगीसेवेला वाहून घेतले!

एका जागृत सिंहाची गर्जना घुमली की इतरही अनेक सुप्त सिंहांना जागृती येते, आणि जागृतीचे एक पर्वच सुरू होते. म्हणून उपेक्षेने किंवा हलगर्जीपणाने आपल्या मनातला सुप्त सिंह जागा होण्याच्या मार्गात अडथळा आणणे म्हणजे इतर सिंहांमधले सत्त्व जागृत न होण्याला कारणीभूत होण्यासारखेच आहे. सुप्त सिंहाच्या तोंडात हरणे स्वतः कधीच येऊन पडत नाहीत. सिंह झाला तरी त्याला जागे होऊन हालचाल करावी लागते, हातपाय हालवावे लागतात, तेव्हा कुठे त्याचे पोट भरते. वनाच्या राजाची पदवी त्याला मिळवायची असेल तर त्याला देखील पुष्कळच धडपड करावी लागते. सुप्त सिंह जागा झाला पाहिजे आणि त्याने हालचाल केली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायी एकेक सुप्त सिंह असतो. सतत जागरूक प्रयत्न केला तर तो जागा होऊन आपले ऐश्वर्य, आपला पराक्रम आणि आपले स्थान मिळवू शकतो.

आपल्या आसपास जी कोट्यवधी नरनारी बाळे आहेत त्यांच्यात कोणकोण लपलेले आहे,—कोण सांगू शकेल? अजिंठा—वेरूळच्या त्या फत्तरांतले सौंदर्य ज्याने पाहिले त्याला स्वस्थ बसवलेच नाही. मानवी जीवनातही असे लपलेले ऐश्वर्य असते. ते जागे करणे, पुढे आणणे हे एक महान कार्य आहे. ज्याच्या मनातला सिंह जागा होऊन गर्जना करू लागला त्याच्यात इतर सिंहांना जागे करण्याची शक्ती संचारते. लोकमान्यांनी केसरी सुरू केला, आणि किती तरी नरसिंहांना जागा आली. अज्ञान, दारिद्र्य, उपासमार यांत खिदपणाच्या, रोगराईने जर्जर झालेल्या माणसातही दिव्यत्व लपलेले असते. त्यांच्या व्यथावेदनेतूनच वेदान्त आणि विज्ञान उमे राहण्याची शक्यता असते, मानवतेचा गहिवर

वाहेर पडण्याचा संभव असतो. म्हणून कोणाचीच उपेक्षा-उपहास करू नये. वेदना हे मनातला सिंह जागा होण्याचे पुष्कळ वेळा पूर्वचिन्ह असते. प्रत्येक तरुण-तरुणीने असा विश्वास बाळगला पाहिजे की आपल्यातही एक सिंह लपलेला आहे. तो जागा झाला रे झाला की आपले सारे जीवन उजळून निघेल. तो जागा व्हावा म्हणून आपण सतत जागे आणि स्वागतशील असले पाहिजे. तो क्षण हुकता कामा नये. ही जागृती माणसाला परिश्रमाची अपार शक्ती देते, त्याच्यातले सर्व गुण बहरास आणते. मनाच्या गिरिगव्हरात निद्रित असलेल्या हरीची जाणीव प्रत्येकाला जीवनात अधूनमधून होत असते. हे क्षण जर आपण चिरंतन करण्याचा प्रयत्न केला तर त्या अस्फुट दर्शनानंतर संपूर्ण दर्शन झाल्याशिवाय राहणार नाही. स्वतःची अशी ओळख करून घेण्याचा कसोशीचा प्रयत्न तेवढा आपण केला पाहिजे.

जगाचा कारभार अहल्या-राम न्यायाने चालत असतो. अहल्या दगड, पण वाटेल त्याचे पाय लागून काही तिचा उद्धार होत नाही. रामाचे पाय पावन, पण ते लागणाऱ्या प्रत्येक दगडाला काही सद्गती मिळत नाही. अहल्येचीही आपली सर्व पुण्याई नसते, आणि रामाची आपली पावनताही सगळीकडे सार्थ होत नाही. त्या परस्परांचा स्पर्श झाला म्हणजे एक नवे चैतन्य, उद्धारकारी चैतन्य जन्माला येते. पण तोपर्यंत प्रत्येक पाय हा रामरायाचा चरण असू शकेल अशी श्रद्धा शिळेल वाळगावी लागते, आणि प्रत्येक शिळा ही अहल्या असू शकेल अशा हळुवारपणे रामाला चालवे लागते ! अशा उभयविध सद्भावपूर्ण जागृतीतूनच सुप्त चैतन्य क्रियान्वित होत असते. म्हणून अखंड जागरूकता ही फार महत्त्वाची गोष्ट ठरते. जागरूकतेचा अभाव केवळ आपल्यातल्या देवत्वाला आंचत्रतो असे नव्हे तर त्याच्यामुळे जी अन्य देवत्वे प्रचोदित होणार असतात त्यांच्याही मुळावर येतो ! अनेक थोरांच्या थोरपणाचा साक्षात्कार त्यांना अशा जागरूक क्षणात घडलेला असतो.

कविवर कालिदासाची गोष्ट या दृष्टीने मोठी उद्बोधक आहे. लहानपणी तो एक विचित्र मुलगा समजला जाई. आपण बसलेल्या

फांदीवर कुऱ्हाड चालवण्याइतका अडाणीपणा त्याच्यात होता, अशी आख्यायिका आहे. त्याच्याबद्दल फारशी कोणी आशा बाळगली नव्हती. जगराहाटीप्रमाणे वयात आल्यावर त्याचे लग्न झाले. पत्नीचे नाव होते विद्योत्तमा. वैवाहिक जीवन सुरू झाल्यावर आपल्या पतीची तिला ओळख झाली. 'मूढ' या पदवीने त्याला संबोधिले जात होते! विद्येचा संस्कार त्याच्यावर जणू झालाच नव्हता. त्याबद्दल त्याला कोणी प्रेरणाही दिली नव्हती. थापलेला चिखल कोणाला घिप्पाड करित नसतो. तो गळून खाली पडतो. त्यामुळे वडीलधाऱ्या मंडळींनी केलेली खटपट त्याच्या अंगी लागली नव्हती. चार वाक्ये देखील कालिदासाला धड बोलता येत नव्हती! विद्योत्तमेला हे दिसून यताच तिने कालिदासाची निर्भर्त्सना केली. त्याच्या मनातला सिंह डिवचला गेला, चवताळून उठला, आणि संस्कृतचे अध्ययन करण्याचा निर्धार करून तो तेथून निघाला. मनातला सिंह जागृत झाला, आणि कालिदासाने केवढा पुरुषार्थ केला! युगे लोटली तरी त्याच्या साहित्याची मोहिनी कमी झाली नाही. त्याच्या मेघदूताचे अधिराज्य अनेक राज्ये आली-गेली तरी अद्याप संपलेले नाही! स्थलकाळावर त्याने मात केली आहे. जगभर त्याच्या मेघदूताची मोहिनी पसरली आहे. विद्योत्तमेने केलेली निर्भर्त्सना त्याच्या जीवनाची कळा पालटण्याला कारणीभूत झाली. कोणते शब्द मंत्राचे सामर्थ्य दाखवतील हे सांगता येत नाही! मनातील सिंह एखाद्या वेळी निर्भर्त्सनेच्या शब्दांनी डिवचला जाऊन जागा होईल, एखाद्या वेळी आसपासच्या घटनांचे पडसाद उमटून जागा होईल, एखाद्या वेळी गुदगुल्या करणाऱ्या मृदुमुलायम शब्दांनीही तो जागा होईल. कोणताही क्षण, कोणतीही घटना आणि कोणताही शब्द असे परिवर्तन करू शकेल. म्हणून ह्या तिन्ही गोष्टींबद्दल अखंड सावधान असले पाहिजे.

रवीन्द्रनाथांमधील चित्रकलेचे गुण प्रकट झाले, त्याची कथा या दृष्टीने मनोरंजक आहे. वयाची सत्तरी ओलांडली तरीही या शक्तीची जाणीव त्यांना नव्हती. आपल्या लिखाणातल्या काही भागाची खाडा-खोड त्यांना करावी लागली. त्या खाडाखोडीतून एक रम्य आकार

तयार झाला होता, एक चित्र बनले होते ! त्या क्षणी त्यांना रंगरेखातून सौंदर्याचा आविष्कार आपण करू शकू हे भान झाले, आणि अप्रतिम अशी चित्रे वृद्धापकाळी त्यांनी रंगवली. शेवटच्या क्षणापर्यंत केव्हाही सुप्त गुण प्रकट होऊ शकतात. माणसाने अखेरच्या श्वासापर्यंत स्वागतशील असले पाहिजे, हाच याचा निष्कर्ष.

रामदास स्वामींनी याच दृष्टीने सांगितले आहे, 'अखंड सावधान रे.' ह्या सावधानतेला प्रयोग आणि प्रयत्न यांची जोड देण्याचीही त्यांची सांगी आहे. सावधानता, प्रयोगशीलता आणि प्रयत्नवाद ह्या तीन गोष्टींमुळे आपल्या जीवनातले जे जे उत्कृष्ट ते प्रकट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

स्वतःला ओळखा

मृत्यूपूर्वी स्वतःची ज्यांना नीट ओळख पटली आहे अशी मंडळी थोडी. स्वतःची ओळख पटवून ध्यायची तर माणसाने 'मी-माझे' याच्या परिघातून बाहेर पडून तिन्हाइताच्या तटस्थपणाने स्वतःकडे पहायला शिकले पाहिजे.

एक जुनी कहाणी आहे. ईश्वर सृष्टीची रचना करित होता. त्याने निरनिराळ्या जीवांना जन्म दिला. नंतर त्याने माणूस घडवला. माणसाचे शरीर घडवून झाल्यावर त्याला आणखी काय काय देऊन सज्ज करायचे, याचा आराखडा तो तयार करू लागला. माणसाला दीर्घ आयुष्य द्यायचे त्याने ठरवले. देवदूत त्याप्रमाणे ते ते गुण मानवात भरू लागला. एवढ्यात देवदूताच्या मनात आले, देवाने ही इतकी उत्कृष्ट कलाकृती घडवली आहे. तिला सदा-संतोषाचे एक आणखी वरदान मिळाले तर काय बहार होईल !

ईश्वराने त्याचे मन ओळखले. तो म्हणाला, “मानवाला सदा-संतोषाचे वरदान दिले तर त्याच्या जीवनातला सारा आनंद आणि पुरुषार्थ नाहीसा होईल. त्याला जीवन ही एक असद्य पीडा वाटू लागेल. मानवी जीवनातली सारी विविधता त्यामुळे नाहीशी होईल. मानवी जीवनाला सदा-संतोष हे वरदान ठरणार नाही, तो एक शाप ठरेल. इतकी सुरेख कलाकृती घडवल्यानंतर तिला शापित करणे मला योग्य वाटत नाही !”

हा जो जीवनातला असंतोष तो जर खरा आणि क्रियाशील असेल तर तो प्रेरणेचे रूप घेतो. तो जर निष्ठाण असेल तर त्यातूनच याचक वृत्ती आणि दुःख निर्माण होते. असंतोषाचा अर्थ हाच की, आपली आपल्याला नीट ओळख पटलेली नाही. तो असंतोष आपल्याला स्वतःची नीट ओळख करून घ्यायचा इशारा देत असतो. हा इशारा जो ध्यानात घेतो त्याला यशाची पाऊलवाट दिसू लागते. सूर्योदयाच्या पूर्वी जो धूसर प्रकाश पसरतो त्यामुळे काळोखाची चादर उचलली जाते, वस्तूंच्या अस्तित्वाची जाणीवही होते, पण त्यांचा नेमका नामरूपाङ्कित परिचय होत नाही ! पुढे तो सूर्य वर येतो आणि मग त्या वस्तू स्पष्ट दिसू लागतात. त्यांचे रूप समजते. असंतोषाची पुसटशी सुरुवात होते तेव्हा आपल्याला आपल्या भिन्न अस्तित्वाची जाणीव होते. हा असंतोष शिगेला पोचला म्हणजे त्या प्रकाशात आपल्याला आपले नेमके रूप दिसू लागते. आपली ओळख पटते. परंतु एक गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे की, असंतोष म्हणजे दुसऱ्याबद्दलचा राग नव्हे. राग आणि असंतोष यांत गळत करता कामा नये. राग माणसे तोडीत असतो, तर असंतोष आपला कस आपल्याला दाखवीत असतो.

कोणाला कशाचा असंतोष, कोणाला कशाचा ! असंतोषही भव्य असू शकतो, क्षुद्र असू शकतो ! देश गुलामीत असल्याने वाटणारा असंतोष, समाज कुप्रथांमध्ये जखडला गेला आहे म्हणून धुमसणारा असंतोष, आपल्याला अमुक एक गोष्ट समजली नाही म्हणून वाटणारा असंतोष. तो मोठ्या प्रेरणा देतो. स्वतःमधली देशभक्तीची तीव्र भावना या असंतोषाने आपल्याला ओळखू येते. स्वतःमध्ये अप्रकट असलेला समाज-

सुधारक या असंतोषाने आपल्याला दिसू लागतो. आणि स्वतःमधील लपलेला ज्ञानोपासक प्रकट होतो. याउलट किरकोळ गोष्टींमुळे निर्माण होणारा असंतोष ! भाजीत मीठ जास्त पडल्याने होणारा असंतोष, वस्तू वेळी हाती न आल्याने होणारा असंतोष, याचे रूपान्तर प्रेरणांत होण्या-ऐवजी रागात आणि दुराव्यात होते. मोठ्या गोष्टींवरदलचा असंतोष आपल्यातील अप्रकट मोठेपणाची ओढ आपल्याला दाखवतो, छोट्या मामुली गोष्टींवरदलचा असंतोष ! आपले परावलंबन व्यक्त करतो ! आपल्या असंतोषाचे स्वरूप जाणता जाणता आपली स्वतःची ओळख पटते. मला असंतोष वाटतो म्हणताना असंतोष वाटणाऱ्या 'मी'ला आपण वेगळे करीत असतो. स्वतः आपण तटस्थ बनत असतो.

न्यूयॉर्कमधील एका विद्यालयाच्या प्राचार्य वार्डनी आपला अनुभव सांगताना म्हटले आहे, "एक दिवस मला दिसून आले की, जगात आपलीही आवश्यकता आहे. त्या क्षणी मला जाणवले की, आपल्या प्रकट व्यक्तित्वाप्रमाणेच एक अप्रकट व्यक्तित्वही आपल्याजवळ आहे आणि ते प्रकट व्यक्तित्वाहून भव्य आहे ! त्या क्षणी माझी मला ओळख पटली. मग शाळेत शिकवणे हा माझा धंदा राहिला नाही. जग हे एक विद्यालय आहे, या भावनेने मी जगाकडे पाहू लागले. माझ्या कार्यक्षेत्राचा एकदम अनंत विस्तार झाला. व्यवसायातून धर्माकडे मी वळले." त्या दिवशी त्यांना आपल्या कालपर्यंतच्या कामावरदल. असंतोष वाटला.— आपल्यातील अप्रकट थोरपणाच्या बीजाची जाणीव झाली आणि स्वतःतला त्या ओळखू लागल्या. त्या वार्डचा जन्म ऐश्वर्यसंपन्न कुळात झाला होता. त्या ऐश्वर्यात स्वतःला विसरणे त्यांना सहज शक्य होते. पण ते ऐश्वर्यच एक दिवस त्यांना बोचू लागले ! स्वतःवरदलच असंतोष वाटू लागला. आपले व्यक्तित्व त्यांना त्यातून स्पष्टपणे दिसले, आणि सुखाच्या व खोट्या प्रतिष्ठेच्या कल्पनांतून बाहेर पडून त्या एक यशस्वी शिक्षक बनल्या.

लोकांना आपली स्वतःची नीट ओळख होईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे एक कठिण काम आहे. हे कार्य उभय लाभकारी असते. दुसऱ्याला त्याच्यांतील सुप्त आणि अप्रकट सद्गुणांची जाणीव करून

देताना आपल्यालाही आपल्या स्वरूपाचे अधिकाधिक आकलन होऊ लागते. आपल्याला इतरेजनांची ओळख करून घेण्याची जितकी उत्सुकता असते तेवढी स्वतःची ओळख करून घेण्याची नसते. कित्येक वेळी तर आपण आपल्या स्वतःच्या वरवरच्या रूपाला बुजतो, घाबरतोही. त्यामुळे इतरांच्या घोळक्यांत आपण स्वतःला टाळायला, विसरायला पाहतो. पण थोडी निर्भयता आपण वाळगली आणि वरवर जे ओझरते दर्शन होते त्याहून अधिक आत पाहण्याचा प्रयत्न केला तर आपले बुजणे कमी होईल, घाबरटपणा जाईल. 'आत्माचि आपुला बंधु, आत्माचि रिपु आपुला' अशी स्थिती असते. आपण आपल्यालाच अपरिचित राहिलो की आपल्यालाच आपल्याबद्दल एक प्रकारचा दुरावा वाटू लागतो ! अपरिचयातून पुष्कळ वेळा अविश्वास आणि भीती यांचाही जन्म होतो. म्हणून स्वतःची ओळख करून घेणे महत्त्वाचे असते. स्वतःची ओळख म्हणजे फक्त स्वतःच्या गरजांची आणि सुखाभिलाषेचीच ओळख नव्हे ! अशी मर्यादित ओळख जर आपली स्वतःला झाली तर त्यातून स्वार्थाचाच परिपोष होऊ लागतो. याउलट आपल्या सुप्त व प्रकट गुणांची ओळख झाली आणि दोषही दिसले तर गुणांच्या सामाजिक विनियोगाचा प्रयत्न आपण करू लागतो आणि आपले दोष घालवण्याचा प्रयत्न करण्यामुळे इतरांविषयीची सहानुभूतीही आपल्यामध्ये निर्माण होते. स्वतःला ओळखणे याचा अर्थ यशाची पाऊलवाट खुली करून घेणे हा आहे. आपण आपली ओळख करून घेतो म्हणजे विश्वाच्या दृष्टीने स्वतःकडे पहायला शिकतो. याचाच अर्थ जगाचीही आपण ओळख करून घेतो. पिंडी ते ब्रह्मांडी, किंवा जे अणूत ते विश्वात असे म्हणतात. अणूची रचना समजली की विश्वरचनेचाही आराखडा आकलन होतो. विश्वरचनेचा आराखडा समजला की, अणूची रचना ध्यानात येते. परंतु विश्वरचनेचा पसारा मोठा, तो आधी जाणण्याचा खटाटोव करण्याऐवजी प्रथम अणूपासून सुरू करणे सोयीचे. पण या दोन्ही गोष्टी परस्परपूरक असतात.

प्रो. विल्यम जेम्स म्हणे, "आपल्या प्रत्येकाजवळच शक्तीचा अद्भुत साठा असतो. इतका विशाल हा साठा असतो की, आपण त्याची

कल्याणच करू शकत नाही!" परंतु आपल्याला कुठल्याच ठिकाणच्या शक्तीची पुष्कळ वेळा कल्पना नसते. अणुसय विश्वाच्या अणुसधील प्रचंड शक्तीची कल्पना माणसाला कुठे होती! येशू ख्रिस्तानंतरही एकोणीस शतके उलटल्यानंतर आता कोठे त्या इवल्या अणुच्या कुपीतील प्रचंड शक्तीची आपल्याला ओझरती ओळख झाली आहे! मानवी शरीर हे अणुसंघातातूनच उभे राहते. शिवाय त्यात एक चैतन्यतत्त्वाचीही भर पडलेली असते. असे ऐश्वर्य ज्याच्या वाट्याला निसर्गानेच दिले त्याला कमतरता कसली? आपली ओळख जर त्याला पटली आणि विज्ञानाने निर्माण केलेल्या वस्तुस्थितीचे जर त्याला भान झाले तर कोणीही मनुष्य आपल्या करंटेपणाला बोल लावू शकणारच नाही.

वडाच्या झाडाचे बी म्हणे तुकुमराईपेक्षाही बारीक असते! त्या बीजात तो महान् वटवृक्ष अप्रकट अवस्थेत असतो. त्याला योग्य परिस्थिती लाभली की ते अप्रकट ठेवणारे कवच भेदून तो बाहेर येतो आणि वाढत वाढत विशाल रूप धारण करतो. बीजातला वृक्ष जो ओळखील तो पुरुषार्थाला प्रवृत्त होईल. बीजातला वृक्ष ओळखणे म्हणजे अप्रकट, पण संभाव्य गुणांची ओळख करून घेणे. आपली ओळख करून घ्यायची म्हणजे आपल्यात बीजरूपाने ज्या अप्रकट शक्ती आहेत त्यांची ओळख करून घ्यायची. ज्याला बीजातल्या अप्रकट वृक्षाची जाण नसेल तो त्या बीजाच्या विकासाचा मार्ग मोकळाच करून देणार नाही.

गांधींनी स्वतःला ओळखले नव्हते तोपर्यंत चारचौघांसारखेच त्यांचे जीवन होते. बालपणी वॉर्ड संगतीने व्यसनांची चटक त्यांना लागली. व्यसनाचा खर्च भागवण्यासाठी हातातले सोन्याचे कडे तोडण्याच्या मसलतीत ते सामील झाले. बालपणी लग्न झाल्यामुळे प्रबळ कामवासनेपायी पत्नीचे जीवन कोमेजत असल्याची खंत त्यांना वाटली नाही. परंतु स्वतःची ओळख पटली मात्र— त्यांना बीजरूपाने आपल्यात वास करणाऱ्या शक्तीचे ऐश्वर्य जाणवले आणि स्वलनशील माणसांतून महात्मा निर्माण झाला! स्वतःची ओळख गांधींना न पटती तर पुरुषार्थाची प्रेरणाही

त्यांच्यात निर्माण झाली नसती आणि सर्वाविषयीचा अपार जिव्हाळाही जन्माला आला नसता.

आपल्यात काम करण्याची आज जी शक्ती आहे असे आपल्याला वाटते त्यापेक्षा किती तरी शक्तीचे आपण धनी होऊ शकतो; पण आपली शक्ती विखरून पडलेली असते. त्यामुळे आपल्याजवळच्या शक्तिसंचयाचा आपल्याला अंदाजच येत नाही. याउलट ज्या क्षणी आपण आपल्याला ओळखतो त्या क्षणी ही विखुरलेली शक्ती एकत्रित होऊन आपल्यापुढे हात जोडून उभी राहते. सूर्याचा प्रकाश सतत आपल्यावर वर्षत असतो; परंतु भिंगातून जेव्हा ते किरण एकत्रित होतात तेव्हा आपल्याला त्या किरणांमधले सामर्थ्य समजते ! आपली आपल्याला ओळख पटण्यालाच वेगळे नाव ध्येयाचा साक्षात्कार असेही देता येईल. हा साक्षात्कार झाला की माणसाला त्याच्याजवळच्या शक्तिसंचयाची काहीशी कल्पना येते.

मानवाचे हृदय हे एखाद्या महासागरासारखे असते. सागराच्या खोलीची कल्पना त्याचा पृष्ठभाग पाहणाराला कशी येणार ? ह्या हृदय-सागरात डुबकी मारली आणि उघड्या डोळ्यांनी इतस्ततः नजरफेकली म्हणजे आतल्या रत्नांचे दर्शन होणार. एखाद्यामध्ये एखादा थोर समाजसेवक दडलेला असेल, एखाद्यात महान आचार्य लपलेला असेल, एखाद्याच्या अंतःकरणात संगीतज्ञ असेल, तर एखाद्यात थोर वैज्ञानिक असेल. आपली आपण ओळख करून घेण्याच्या प्रयत्नाला लागलो म्हणजे हे आपले रुचिर रूप आपल्या नजरेस पडते आणि मग ते मनातले रूप आपल्या जीवनात समूर्त करण्याच्या प्रयत्नाला आपण लागतो. खरे तर पुष्कळ माणसांना अखेरच्या श्वासापर्यंत आपला पत्ता लागत नाही आणि तसा शोध आपण केला नाही याची मात्र चुटपूट लागून राहते ! पुष्कळांना याची जाणीव होते आणि ते आपली ओळख करून घेण्याच्या प्रयत्नाला लागतात. ह्या प्रयत्नांत त्यांना असे अद्भुत दर्शन घडते की, त्यातच त्यांना जीवनाची कृतार्थता मिळून जाते.

इमर्सन म्हणत असे, “ फार थोड्या माणसांना मृत्यूपूर्वी आपली ओळख पटते ! ” त्यामुळे फार थोड्यांना आपल्या जीवनातल्या सर्व

उपलब्ध शक्तींचा जीवनात परिपूर्ण उपयोग करता येतो. बाकीच्या बहुसंख्य लोकांच्या शक्ती त्यांच्या शरीराच्या बरोबरच नाहीशा होतात ! जगाला त्यांचा कधी उपयोग होत नाही. अनेक वेळा अनेक शक्तिशाली माणसांना देखील त्या शक्तीचे अनुमान नसते असे आढळते. अशा व्यक्तींच्या बाबतीत आपण टाकलेला एखादा शब्द किंवा आपली एखादी कृती देखील जादूसारखे काम करून जाते ! अल्लीबाबा चाळीस चोर या गोष्टीत ज्याप्रमाणे ' तिळा उघड ' म्हणताच ती गुहा उघडते आणि अगणित संपत्तीचे तिथले ढिगारे नजरेस पडतात, तसे त्या एखाद्या शब्दाने वा कृतीने घडते. ते शब्द एखाद्या मंत्रासारखी कामगिरी करून जातात.

एखाद्या खेड्यातल्या शाळा-मास्तरांचा मुलगा, कसे बसे आपले माध्यमिक शिक्षण तो चालवीत असतो. आपल्या वर्गाचे हस्तलिखित मासिक तो सजवतो. खुशीत असतो. एका व्यक्तीच्या नजरेला ते पडते. ती व्यक्ती त्याला म्हणते, " तू चित्रकला विद्यालयात का शिकायला जात नाहीस ? " त्या मुलाच्या जीवनात एकदम नवा प्रकाश येतो ! तो मॅट्रिक पास होतो. घरचे लोक पुढे काय, याची विवंचना करीत असतात. कुणी त्याच्यासाठी नोकऱ्या शोधू लागतो. कोणी उमेदवारीने पूर्ण करता येणारे अभ्यासक्रम शोधू लागतो. रूढ मार्गाने विचार चाललेला असतो. त्याला मिळालेली जी कलाविषयक गुणांची देणगी, तिचे परिश्रमपूर्वक संगोपन होईल असे काही करावे असे कोणाच्या मनात देखील येत नाही. पण त्या व्यक्तीने उच्चारलेल्या शब्दांची जादू त्या मुलावर झालेली असते. त्याला आपली ओळख पटलेली असते. तो हळूच चित्रकलेचे उच्च शिक्षण घेण्याची गोष्ट काढतो. बहुतेक लोक त्याला वेड्यात काढतात; पण तो एका शिक्षकाचे साह्य घेतो आणि स्वतः जरूर तर कष्ट करून, हाल भोगून चित्रकार म्हणून स्वतःची स्वतःला पटलेली ओळख पूर्ण करण्याची तयारी करतो. त्याच्या निर्धारपुढे इतरांचा सारा विरोध मावळतो. तो चित्रकलेच्या परीक्षांत तर उच्च यश संपादन करतोच; पण पुढे परदेशात जाण्याचीही संधी मिळवतो. तेथेही आपल्या गुणांची छाप पाडतो. परदेशी कंपनी त्याला तिकडेच नोकरीस लावून घेतात आणि आपला प्रतिनिधी म्हणून

भारतात पाठवतात. आपली ओळख करून देणारा असा संकेत आपल्याला कोठूनही होऊ शकतो! जागरूक असलो आणि स्वतःकडे आपण निव्वान्त-पणे पहात असला तर त्या बारीकशा संकेतानेच आपली आपल्याला ओळख पटते. मग त्या प्रकाशात आपण कष्ट आणि हाल यांना वैरी न मानता मित्र मानू शकता आणि जीवनात धन्यता मिळवू शकतो.

प्रसिद्ध अमेरिकन तत्त्वचिंतक आणि निबंधलेखक थोरो याचे उदाहरण तर प्रख्यात आहे. त्याच्यामधल्या लेखनशक्तीचे भान त्याला इमर्सनच्या सान्निध्यात झाले, आणि मग आलेल्या सर्व अडचणी सोशीत आपले लिखाण तो करीत राहिला. त्याचे पहिले पुस्तक नीट विकलेही गेले नाही. त्याचे गळे विकले न गेल्याने घरी परत आले. विनोदाने तो एखाद्या वेळी म्हणायचा देखील की, “माझ्याजवळ फार मोठा ग्रंथसंग्रह आहे. आणि त्यात एकट्या थोरोची शेकडो पुस्तके आहेत!” ही थोरोची शेकडो पुस्तके म्हणजे त्याच्या न खपलेल्या पुस्तकांच्या शेकडो प्रती! पण त्याला स्वतःची ओळख इमर्सनच्या सान्निध्यात पटल्यामुळे शंभर वर्षांनंतरही आज त्याचे साहित्य वाचले जात आहे. त्याच्या चिंतनाचे सार शान्ततामय प्रतिकाराच्या रूपाने जे प्रकट झाले त्याची मोहिनी महात्मा गांधी, टॉलस्टॉय इत्यादींवरही पडली आणि आधुनिक अति-संहारक शस्त्रांंच्या युगात कदाचित त्याचे ते चिंतन फार मोठा इतिहास घडवणारे ठरेल अशीही शक्यता आहे.

एखाद्या उत्तम अभिनेत्याचे असते तसेच प्रत्येकाचे असते. त्या अभिनेत्याला आपल्या भूमिकेची नीट समज झाली की, तो आपली भूमिका उत्तम रीतीने वठवू शकतो. साध्या घरगड्याची लहानशी भूमिका असली आणि ती त्याने समजूतदारपणे वठवली की, त्यालाही धन्यतेचा अनुभव येतो आणि प्रेक्षकांनाही; पण त्यासाठी आधी त्याला नाटकातल्या आपल्या भूमिकेची ओळख पटावी लागते. पण याउलट भूमिकेची ओळख न पटली तर अगदी नायकाची भूमिका वाट्याला आलेली असली तरीही धन्यता अनुभवाला येत नाही. आणि प्रेक्षकांनाही काही तरी भले पाहिल्याचा आनंद मिळत नाही. साध्या रंगभूमीवर यश

मिळवायचे तर नटाला स्वतःच्या भूमिकेची नीट ओळख व्हावी लागते. शेक्सपिअर म्हणतो तशी जग हीही एक रंगभूमीच आहे. तिथे आपली आपल्याला ओळख न पटली तर नाटक रंगणार नाही. इतरांना पाहिल्याचा आनंद मिळणार नाही. स्वतःला ओळखणे म्हणजे स्वतःचे भाग्य उजळणेच होय.

महाराष्ट्रातील थोर शिल्पकार म्हणून ख्याती पावलेले श्री. नानासाहेब करमरकर आपल्या बाळपणच्या आठवणी सांगताना अशाच प्रकारचा उल्लेख करतात. गणपतीसाठी तयार केलेल्या चिखलाच्या वळ्या आणि गोळे करता करताच आपल्यामधल्या अप्रकट शिल्पकाराचे दर्शन त्यांना घडले होते. इतरांनी केलेला उपहास आणि अपमान जसा त्यांच्या वाट्याला आला, त्याचप्रमाणे काही गुणग्राही लोकांनी त्यांना प्रोत्साहनही दिले. त्यांनी उपहासाची अपेक्षा केली आणि प्रोत्साहनाच्या त्या शब्दांनी स्वतःची उमेद कायम ठेवली. त्यांच्या शिल्परचनागृहाच्या दारावर त्यांनी दोन प्रतीके बसवली आहेत. एका खीजवळ ऋषी आणि राजा आहे. ज्ञान आणि प्रोत्साहन यांची ती दोन प्रतीके. त्यांच्यामुळे कला विकसते. दुसऱ्या खीजवळ दोन मुले आहेत. एक दैवी गुण आणि दुसरे परिश्रम. त्यांच्या यशाचे रहस्य या दोन प्रतीकांच्या रूपांनी त्यांनी व्यक्त केले आहे!

खानदेशातली गोष्ट आहे. शाळा शिकणारी मुले. त्यांच्यातला एक छोटासा मुलगा असतो. तो आपल्या सवंगड्यांपैकी जे अभ्यासात कच्चे असतात त्यांना एकत्र जमवतो आणि त्यांना रविवारी, सुट्टीच्या दिवशी शिकवतो. त्याचे सवंगडी सावरतात. त्या छोट्या वयातच त्याला स्वतःची अशी ओळख पटते. पुढे महाविद्यालयातही त्याचे साह्य अशा मार्गे राहिलेल्या विद्यार्थ्यांना होते. नवे शिकावे व शिकवावे यात तो दंग असतो. विज्ञानाचा तो विद्यार्थी. इंटरसायन्सला त्याला चांगले यश मिळते. लोक त्याच्या पाठीस लागतात की तू इंजिनियर हो. इंजिनियरला मिळणारे पैशांचे घवाड त्यांना दिसत असते! पण त्या मोहात तो फसत नाही. त्याला विद्यार्थी, संशोधक आणि अध्यापक म्हणूनच

स्वतःची ओळख पटलेली असते. पुढे अमेरिकेत त्याला शिक्षक म्हणून बोलावतात. तेथेही तो शिकतो, शिकवतो आणि संशोधन करतो. आपल्याला त्याने ओळखलेले असल्याने तेथेही तो ख्याती मिळवितो. प्राथमिक शिक्षकाचा मुलगा, त्याला स्वतःची ओळख पटल्यामुळे केवढे यश मिळवू शकतो ते पाहण्यासारखे आहे.

सगळ्यांना अशी बालवयात आणि सहजपणे आपली ओळख पटते असे मात्र नाही. ज्या मानाने संवेदनशीलता जोपासली असेल त्या मानाने हे स्वतःची ओळख पटणे आगेमागे घडून येते. आपली ओळख पटल्यानंतर येणाऱ्या आपत्ती ह्या फुलांसारख्या असतात. पण काही-जणांना आपत्ती सोसल्यावरच स्वतःची ओळख पटते ! त्यांच्या जीवनातला सुगंध कुपीत बंद होऊन पडलेला असतो. ह्या कुपीची किळी हाती लागत नाही. संकटांच्या घणाघाताने ही कुपी अचानक उघडते आणि एकदम सगळीकडे सुगंध दखळून जातो. तो घणाघात होईपर्यंत त्या सुगंधाची त्यांना जाणीवही नसते.

अमेरिकेत गुलामीच्या प्रश्नावरून जे यादवी युद्ध झाले त्यातून राष्ट्रपती म्हणून अब्राहम लिंकन जसा पुढे आला त्याचप्रमाणे सेनापती म्हणून ऑलिसस ग्रँट हाही ख्याती पावला. पण वयाच्या पहिल्या चाळीस वर्षांपर्यंत आपल्या अप्रकट व्यक्तिमत्त्वाचा त्याला पत्ताही नव्हता. चार-चौघांसारखा तो एक संसारी जीव होता. त्यात तो सुखात होता. पण यादवी युद्धामुळे तो सैनिकी जीवनाकडे वळला. एक साधा शिपाई म्हणून त्या वेळी कोणाला माहित होते की, अब्राहम लिंकननंतर अमेरिकेचा थोर शिल्पकार म्हणून ग्रँटचे नाव पुढे घेतले जाईल ? पण रणांगणाच्या ऐन धुमश्रुतीत त्याला आणि इतरांनाही त्याची ओळख पटली, आणि युद्धकौशल्याचे त्याचे सर्व गुण बाहेर आले. आपली आपल्याला पटलेली ओळख खरी की खोटी, असा काही वेळा भ्रम होत असतो. ते ठरण्याचे दोन निकष आहेत. पहिला निकष म्हणजे आपल्या जीवनातील क्षोभ कमी होऊन शान्तता वाढली पाहिजे, आपले असमाधान हे प्रोत्साहक व प्रेरक असले पाहिजे. आणि त्याचबरोबर

आपल्याला लोकांचा प्रतिसादही हळूहळू, पण वाढत्या प्रमाणावर मिळत गेला पाहिजे. आणि हा प्रतिसाद निरक्षेप मंडळीकडून मिळत असला पाहिजे. ऑलिसस ग्रँटचे उदाहरण या दृष्टीने उद्बोधक आहे. वेस्ट पॉइंटमध्ये तो महाविद्यालयीन शिक्षण घेत होता. त्याला पदवी मिळवता आली नाही ! त्यालाही त्यावद्दल असमाधान होते. आणि त्याचे नापास होणे इतरांना असमाधान होते याचे प्रमाणच म्हटले पाहिजे. पुढे त्याने एका ठिकाणी नोकरी धरली. पण तिथून तो राजीनामा देऊन बाहेर पडला. मग जकातनाक्यावर नोकरी धरली. ती सोडून तो स्टोअरकीपर झाला. मग ट्रेनरचा पेशा पत्करला. पण दर ठिकाणी अपयश त्याच्या मार्गे लागले होते. पण पुढे गुलामगिरीच्या प्रश्नावरून यादवी युद्ध पेटले आणि ग्रँटला साफल्याचा मार्ग दिसला. एक सुयोग्य योद्धा आणि सेनापती म्हणून तो महशूर झाला. त्यालाही समाधान मिळाले, आणि जनतेनेही त्याच्यावर शिकामोर्तव केले.

पुढे न्यायाधीश म्हणून ख्याती पावलेले ज. मिलर यांना वयाच्या सदतीस वर्षांपर्यंत कायद्याचा गंधदेखील नव्हता ! पण स्वतःची ओळख त्यांना एकदा पटली मात्र, नंतरच्या दहाच वर्षांत अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयात ते सरन्यायाधीशपदावर जाऊन पोचले.

ठक्करवाण्या पुढे आदिवासींचे थोर सेवक म्हणून विख्यात झाले पण त्यांना आपली ओळख उशीरा झाली. प्रथम ते मुंबई महानगरपालिकेत सार्वजनिक बांधकाम खात्यात तंत्रज्ञ म्हणून नोकरी करीत होते. जीवनात एक असमाधान दाटलेले होते. शेवटी ते असह्य झाले आणि ना. गोखले यांच्या सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीला ते येऊन मिळाले. त्या संस्थेत आल्याआल्याच त्यांना स्वतःची ओळख पटली. आदिवासी सेवेला त्यांनी वाहून घेतले. मुंबई नगरपालिकेच्या सार्वजनिक बांधकाम खात्यातील नोकरीत त्यांना विशेष उत्साह वाटत नव्हता. पण इकडे वळल्याबरोबर त्यांच्यात जणू अगणित उत्साहाचा संचार झाला. भारताचे महान आदिवासी-सेवक ते ठरले.

सुप्रसिद्ध कामगार-पुढारी श्री. ना. म. जोशी यांचे उदाहरणही उद्बोधक आहे. बी. ए. झाल्यानंतर दुष्काळी कामावर ते रसोई-

घरावरचे अधिकारी म्हणून काम करू लागले. गरजेतून त्या नोकरीकडे वळले होते, पण त्यांची मनोबुद्धी जागृत असल्याने तेथे जे दर्शन त्यांना घडले त्याचा अपार प्रभाव त्यांच्यावर पडला. समाजवादाची त्यांना तेथे दीक्षा मिळाली, आणि आपण मजुरांचे हितकर्ते आहोत ही ओळख त्यांना पटली. त्यांनी मजुरांची जी सेवा वजावली ती अशी की इंग्रज सरकारलादेखील त्यांचा सल्ला मोलाचा वाटे !

सत्ता-संपत्तीचा भरपूर वारसा मिळाला एवढ्याने काही कोणी यशस्वी होत नसतो. त्या सत्तासंपत्तीचा उपयोग नसतो असे नाही. परंतु आपली स्वतःला ओळख पटली तर मग वाटचाल सोपी होण्याला त्याचा उपयोग होतो. याउलट स्वतःला स्वतःची ओळख नसली तर ती सत्ता-संपत्तीच दुर्गुणांच्या खाईत लोटून अपयशाची पाटी आपल्यासाठी लिहू लागते.

तीच सगळी साधने वापरली असून एखादी जिन्नस लोकांना हवीहवीशी वाटते आणि दुसरीला सगळे नाके मुरडतात. असे का ? कारण चांगल्या जिन्सांचे सर्व गुण असूनही एक जिन्नस विघडलेला असतो आणि दुसरा चांगला झालेला असतो. पुष्कळशा युवकांचे असेच होते. चांगली साधनसामग्री असूनही त्यांचा जिन्नस विघडतो. कारण त्यांचे मन त्या कार्यात लागत नाही. आपली ओळख झालेली नसल्याने चांगली साधनसामग्रीही बेकार ठरते. ज्यांना स्वतःला स्वतःची पारख झाली त्यांना महान गुरू लाभला असे खुशाल समजावे.

माणसाची दयाबुद्धी बहुधा एका डोळ्याने आंधळी असते ! स्वतःवर दया करण्याची त्याची तयारी नसते. माणसे जर इतरांप्रमाणेच स्वतः-वरही दया करायला शिकतील तर जगातील अनेक दुःखे आणि कष्ट कमी झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. अशा स्वतःविषयीच्या दयाबुद्धीचा अभावच 'दुसऱ्याच्या डोळ्यांतले कुसळ दिसते, पण स्वतःच्या डोळ्यांतले कुसळ दिसत नाही', अशासारख्या म्हणींतून व्यक्त होत असतो. स्वतःविषयीची ही दयाबुद्धी म्हणजे स्वार्थीपणा नव्हे, किंवा स्वतःच्या रूपाच्या गर्वासुळे स्वतःचे रूप सारखे पाहणारा नार्सिसचा

गुणही नव्हे, हेही या ठिकाणी ध्यानात घेतले पाहिजे. स्वार्थ आणि घमेंड यांना दूर राखून स्वतःकडे तटस्थपणे पाहण्याला आपण शिकलो तर आपली आपल्याला नीट ओळख होईल आणि साफल्याची पाऊलवाट आपल्यासाठी खुली होईल.

‘स्वतःला ओळखा’ हा सर्व धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञाने यांचा संदेश आहे. शंकराचार्यांनी ‘कोऽहम्?’ हे जाणायला सांगितले आहे, तर ग्रीकांच्या डालफीन देवळावर लिहिले आहे ‘आपल्याला ओळखा’. ग्रीसमधल्या त्या काळातल्या सान-थोर चिंतकांच्या ज्ञानाचे सार म्हणजे तो लेख. आज काळ बदलला आहे, परिस्थिती बदलली आहे. परंतु तो सनातन प्रश्न अद्यापही प्रत्येक व्यक्तीसमोर उभा आहे, आणि त्याचे उत्तर सापडल्याशिवाय यशाची पाऊलवाट हाती लागत नाही. आज झाले आहे ते इतकेच की, आधुनिक विज्ञानामुळे स्वतःला ओळखण्याची नवीनवी साधने उपलब्ध झाली आहेत आणि त्यांचा वापरही वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागला आहे. शाळेतही वैज्ञानिक पद्धतीचा वापर करून मुलांच्या प्रवृत्तीची (अॅप्टिट्यूड) चाचणी घेतली जाऊ शकते; आणि स्वतःला ओळखायच्या कामात त्याल हातभार लावला जाऊ शकतो. एका अर्थाने जुन्या काळापेक्षा आज स्वतःला ओळखण्याची अधिक सोय झाली आहे. स्वतःच्या जागरूकपणाला वैज्ञानिक साधनांची जोड आपण दिली तर अशान्त, क्षुब्ध आणि अपेशी होण्याचे कारणच उरणार नाही.

कल्पद्रुमाची सावली

विश्वास म्हणजे कल्पद्रुमाची सावली ! ज्याला विश्वासाचे सामर्थ्य आले त्याने कल्पद्रुमाची सावली मिळावेली. विश्वास हा प्रचंड शक्तीचा जलप्रपात आहे. त्याच्यापुढे काळे पाषाणही टिकाव धरू शकत नाहीत. ते समोर आले तर विश्वासाची धारा त्यांचे तुकडे तुकडे करते आणि त्यांनी घेरण्याचा प्रयत्न केला तर त्यातूनही झिरपत झिरपत हे पाणी आपला मार्ग काढल्याशिवाय रहात नाही.

एडमंड कॅपर ब्रॉड्स याने जगभरच्या योद्ध्यांच्याबद्दल लिहिताना म्हटले आहे, “ ज्यांना आम्ही मामुली तरुण समजत होतो त्यांनी युद्धात गाजवलेल्या पराक्रमाच्या गाथा ऐकून मन आश्चर्याने मुग्ध होते. आता त्याच तरुणाचे उदाहरण घ्या ना. शाळेत तो दुबळा समजला गेला होता. ढिलपट म्हणून त्याचा उल्लेख केला जात होता. शाळेतला तो नेहमी बुड्टी देत असे. परीक्षांमध्ये त्याचे नाव यशस्वी उमेदवारांच्या यादीत क्वचितच झळकत

असे. शेवटी कंट्रॉलून त्याने सैन्यात दाखल व्हायचे ठरवले. पण तिथेही त्याला वैद्यकीय तपासणी आडवी आली. शेवटी एकदाचा तो लष्करात भरती झाला. पुष्कळांना वाटत होते की, एक दिवस हकनाक तो युद्धात मारला गेल्याची बातमी आली तर नवल नाही. पण झाले उलटेच. युद्धातील एका मोर्चावर त्याने अतुल असा पराक्रम गाजवल्याचीच बातमी ऐकायला मिळाली! एका क्षेत्रात अगदी निरुपयोगी वाटणारा तो मुलगा एकदम चमकला. कारण रणभैदान हेच असे एक क्षेत्र होते की जेथे विश्वासाने त्याला कार्य करता आले.” इंग्लंडचे युद्ध-कालीन यशस्वी पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांची गोष्ट अशीच आहे. एवढेच कशाला, भारतात ज्यांनी इंग्रजी साम्राज्याचे वीजारोपण केले, किंवा ऑस्ट्रेलियातील वसाहत नावारूपाला आणली, त्यांच्यापैकी बरेचसे जण एका एका क्षेत्रात उपद्रवकारी किंवा निरुपयोगीच समजले गेले होते. पण त्यांच्यातला स्वतःबद्दलचा विश्वास जागा व्हावा असे क्षेत्र त्यांना मिळाले आणि त्यांनी त्याची मिळवली.

विश्वास ही एक अमोघ आणि अपार अशी शक्ती आहे. तुकाराम महाराजांनी ‘धन्य विश्वासाची जाती’ असे जे उद्गार काढले आहेत ते याच अर्थाने. पुष्कळ वेळा असे घडते की, माणसात शक्ती असते, पण विश्वास नसतो. विश्वास नसल्यामुळे असल्या शक्तीचाही उचित विनियोग होऊ शकत नाही. एखाद्या कुबेराजवळ अपार संपत्ती असावी, पण त्याला तिचा चतुराईने उपयोग करता येऊ नये, तसेच हे घडते. शक्तीचा वापर केला की ती वाढते आणि वापर न केला तर ती घटते. एका योद्ध्याने म्हटले आहे, “आघाडीवर बंदूक लढत नसते, तिला पकडणारे हात लढत असतात!” पण हेही खरे नव्हे. हात लढत नसतात, त्या हातावर हुकूमत चालवणारे हृदय लढत असते. पण हृदय लढते हेही म्हणणे पूर्णतः खरे नव्हे; त्या हृदयात जो दुर्दम्य आत्मविश्वास असतो तोच खरोखर लढत असतो! हा आत्मविश्वास एकदा डळमळला की सारी साधनसामग्री काही उपयोगी पडू शकत नाही.

युद्धकाळातली ही एक गोष्ट आहे. युद्धाच्या धुमश्चक्रीत आपले रक्षण करता यावे म्हणून सरकारने सर्वांना बंदुका पुरवल्या होत्या. एक मनुष्य

आपल्या घराच्या गच्चीवर दवा धरून बसला होता आणि शत्रुपक्षाकडचा कोणी दिसला की त्याला टिपायचे असा विचार करित होता. इतक्यात एक शत्रुसैनिक तेथे उपटला आणि दोघांची दृष्टादृष्ट झाली. शत्रुसैनिक खालूनच ओरडला, “खबरदार! तुझी बंदूक खाली टाक, नाही तर माझ्या ह्या लाठीने तुझे राईराईएवढे तुकडे करून टाकीन !” बंदूकधारी माणसाने घाबऱ्याघाबऱ्या रस्त्यावर उभ्या राहिलेल्या त्या माणसाकडे एक नजर टाकली. “अरे वाप रे, केवढी जबरदस्त लाठी आहे त्याच्या हातात !” त्याच्या स्वतःच्या हातात बंदूक होती, परंतु तिच्याबद्दल त्याला विश्वास वाटत नव्हता. परिणाम असा झाला की, बंदूक शत्रूवर चालवण्याऐवजी त्याच्या हातांतून निसटून खाली पडली! खालून चाललेल्या त्या माणसाला आपले हसू आवरता आवरेना. त्याने लाठीच्या जोरावर बंदूकवाल्याला शरण आणले होते ! साधनापेक्षा ते वापरणाऱ्या हद्दयाला महत्त्व अधिक असते.

भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीच्या इतिहासातील किती तरी प्रसंग या दृष्टीने नोंदता येतील. विश्वासाच्या बळावर निःशस्त्रांनी सशस्त्रांवर मात केलेले अमर क्षण ! वायव्य सरहद्द प्रांतातले गढवाल पलटणीचे उदाहरण तर सोनेरी अक्षरांनी नोंदण्यासारखे आहे. गढवाल पलटणीच्या शस्त्रधारी सैनिकांसमोर बलिदानाच्या तयारीने निःशस्त्र पठाण उभे ठाकले. त्याचा परिणाम झाल्याखेरीज राहिला नाही. शस्त्रधारी गढवाल पलटणीने आपली शस्त्रे खाली ठेवली, एवढेच नव्हे तर ब्रिटिश सरकारने दिलेले आज्ञाभंगाचे प्रायश्चित्तही त्यांनी भोगले.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील काही प्रसंगही या दृष्टीने नोंदण्यासारखे आहेत. फ्लोराफाउंटनजवळची गोष्ट आहे. एका वाजूला सरकारचे शस्त्रसज्ज शिपाई आणि दुसऱ्या वाजूला प्रक्षुब्ध जनसागर ! त्या दिवशी त्या ठिकाणी एखाद्या वेळी शेंकड्यांनी मुडदे पडले असते. एका वाजूने पळापळ, दगडाविटांचा मारा आणि दुसऱ्या वाजूने लाठ्या, गोळ्या—असे रणकंदन झाले असते. हकनाक लोक प्राणाला मुकले असते. त्या क्षणी हा प्रसंग टाळण्याचा कोणाजवळच काही इलाज

नव्हता. कोणालही नको असून निरपराध्यांच्या रक्ताने भूमी रंगणार होती. पण त्या वेळी श्री. एस्. एम्. जोशी आत्मविश्वासाने पुढे झाले. उसळलेल्या जनसागराला त्यांनी हुकमी आवाजात मार्गे जायला सांगितले आणि तो प्रचंड समुदाय एखाद्या शिस्तबद्ध सैन्याप्रमाणे मार्गे फिरला ! आत्मविश्वासाचे ते शब्द प्रभावी ठरले. त्याच काळातील दादर विभागातील एका पोलीस अधिकाऱ्याचा क्रुद्ध जनतेने जो पाठलाग चालवला होता त्या वेळचे एक उदाहरण आहे. याही वेळी श्री. एस्. एम्. जोशी यांनी केवळ विश्वासाच्या बळावर येणारा भीषण प्रसंग टाळला होता. आत्मविश्वास ही एक हरकामी उपयोगी गोष्ट आहे.

ज्यूंचा महापराक्रमी वीर डेविड याची कथा ह्या दृष्टीने फार महत्त्वाची गणता येईल. इस्त्राएलच्या आम जनतेला आव्हान देत गोलीथ त्यांच्या छावणीत आला. म्हणाला, “या कोणाची हिंमत असेल तर माझ्याशी दोन हात करायला. नाही तर द्या शरणागतीची चिठी लिहून.” सारे इस्त्राएली भयचकित झाले होते. गोलीथचे आव्हान कोण स्वीकारणार ? राष्ट्राची का अब्रू जाणार ? पण त्या समुदायातून एक साधासुधा माणूस डेविड पुढे आला आणि म्हणाला, “होय, आहे मी तयार तुझे आव्हान स्वीकारायला. होऊनच जाऊ दे दोन हात !” डेविडचे हे शब्द ऐकून इस्त्राएली लोकांना आनंद झाला. जो तो आपल्याजवळची शस्त्रे त्याला ‘घे’ म्हणू लागला, तो म्हणाला, “बाबांनो तुमचा हा सद्भाव मला पुरेसा आहे. पण ती शस्त्रे घेऊन काय करू ? ती वापरण्याचा मला सरावच कुठे आहे ? ऐन धुमश्रुतीत सराव नसलेली शस्त्रे उपयोगी पडण्याऐवजी उपद्रवकारीच ठरतील.” आपल्याजवळचा तीरकमठा घेऊनच तो मैदानात उतरला.

“एवढ्याशा पोरख्याची ही हिंमत !” गोलीथ मनात म्हणाला आणि गरजला, “ये असा सामोरा. तुझे राईराईएवढे तुकडे करून आकाशातल्या पक्ष्यांना खायला घालतो ! थांब !” त्याच्या त्या गर्जेनेने ऐकणारांची हृदये हादरली. पण डेविड त्याच्याकडे एकदा तुच्छतेने पाहून, हसून म्हणाला, “तुझ्याजवळच्या शस्त्रांवांची मिजास नको माझ्यापुढे दाखवूस.

त्यांचा पाड लागणार नाही असे एक अजिंक्य शस्त्र माझ्यापाशी आहे. तेव्हा तूच पूर्ण विचार करून रिंगणात उतर. माझ्याजवळच्या ह्या तीरकमठ्यावर जाऊ नकोस. सर्व जेल्यांवर विजय मिळवण्याच्या त्या माझ्या शस्त्राचे नाव आहे विश्वास. ईश्वरावरील विश्वास !” आणि त्या शस्त्राच्या साह्याने अत्यंत हिमतीने त्याने गोलीथशी मुकाबला केला. त्याच्या तीरकमठ्याच्या पहिल्या तीरानेच गोलीथला गारद केले. विश्वासाचे अमेद्य कवच आपल्या-भोवती असल्याच्या जाणीवेनेच त्याचे यश नक्की केले होते.

विश्वास ही साफल्याची गुरुक्लिष्टी आहे. विश्वास नसेल तर हमखास यश मिळवण्याची शक्यता नाही. विश्वास असेल तर विजय तुमच्या पायाशी लोटांगण घेत येईल. जगातल्या सफल लोकांची यादी केली तर आढळेल की, विश्वासाच्या कल्पद्रुमाच्या सावलीत वावरत असल्यानेच त्यांना विजय लाभलेला होता. आत्मविश्वासाचा अभाव हेच अनेकांच्या जीवनातील अपयशाचे आणि वैफल्याचे कारण असते.

ह्या आत्मविश्वासासुळे, मिठाच्या एका पुडीने ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया आपण खिळखिळा करू, असे गांधीजींना वाटत होते; आणि ‘ नहीं रखनी, सरकार जालीम नहीं रखनी ’ या आपल्या बोलांनी इंग्रजी राज्याच्या उच्चाटनाची तयारी होईल, असे बालचमूला वाटत होते ! कुठल्याही पूर्वतयारीवाचून ‘ चले जाव ’ असे इंग्रजांना बजावतानाही हाच आत्मविश्वास राष्ट्रात निर्माण झालेला होता. ‘ तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूँगा । ’ असे खात्री पटवणारे उद्गार नेताजी सुभाष-चंद्र बोस यांच्या तोंडून निघाले ते अशाच आत्मविश्वासाने. आणि हजारो भारतीय आपली जिदगी राष्ट्रासाठी कुरवान करायला सिद्ध झाले. इंग्रजांच्या समर्थ अशा सैन्याशी सामना घायला त्या भारतीयांजवळ सर्वात महत्त्वाचे शस्त्र होते ते म्हणजे दुर्दम्य स्वातंत्र्यप्रेम आणि विश्वास.

‘ वचेंगे तो और भी लढेंगे ’ हे मृत्यूच्या मांडीवर पडुडलेल्या दत्ताजी शिंद्याचे आत्मविश्वासाचे उद्गार महाराष्ट्रातील हजारो तरुणांच्या मनाच्या आकाशात दुमदुमले आणि स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाची कुरवंडी करण्याची त्यांच्यात जिद्द निर्माण झाली. लाखो बांगड्या फुटल्या तरी लोकांचा

निर्धार कमी झाला नाही. असा आत्मविश्वास— विशेषतः सत्कार्याव्दल जेव्हा तो असतो तेव्हा तो— संक्रान्त होत असतो. पिढ्यान् पिढ्या तो टिकून राहतो. साथीच्या रोगापेक्षाही अधिक गतीने तो समाजात पसरतो.

विश्वास नसलेला आणि संशयात पडलेला माणूस कुठलेही पाउल भक्कम रीतीने टाकूच शकत नाही. ज्याप्रमाणे आकाशात उडवलेला दगड अखेर पुन्हा जमिनीवरच कोसळतो त्याप्रमाणे आत्मविश्वासाशिवाय घेतलेली मोठी झेप देखील शेवटी अपयशाच्या भूमीवरच खाली आल्या-शिवाय रहात नाही! आत्मविश्वास असलेला आणि नसलेला यांच्यात जमीन-अस्मानाचा फरक असतो. एकाची दिशा पूर्व तर दुसऱ्याची पश्चिम. आत्मविश्वास नसेल तर आपल्यामधल्या अप्रकट शक्ती कधी प्रकटच होत नाहीत.

किती तरी युवक असे सांगत असतात की, आपल्या हातून सदा चुका होत गेल्या आणि उतारावर घांगळणारी गाडी कधी आपल्याला सावरताच आली नाही. जे जे हाती घ्यावे तिथे हटकून अपयश ठेवलेलेच! स्वतःवद्दल आम्हांला कधी विश्वास वाटला नाही आणि त्यामुळे यापुढे कधीकाळी तो निर्माण होईल असेही वाटत नाही. स्वतःचे संदेहशील मनच त्यांच्या अपयशाला कारणीभूत असते. यश हे पहिल्यांदा मनातच साकार होत असते. मनात ते बीज एकदा रुजले की पाहता पाहता जादूच्या झाडाप्रमाणे अवघ्या जीवनावर त्याची सुखद छाया पसरते. पण मनात यशाचे जे बीज असते त्याला आत्म-विश्वासाचे खतपाणी वेळेशीर न मिळाले तर ते बी अंकुरतच नाही, आणि मग खोटा आशाळभूतपणा तेवढा निर्माण होतो. आशाळभूतपणा आणि आत्मविश्वास यांत मोठा फरक आहे. आशाळभूत माणूस दैवावर हवाला ठेवून बसून राहतो. आत्मविश्वास असलेला मनुष्य भगीरथाच्या प्रतिज्ञेने पुरुषार्थ करायला सिद्ध होतो. मग पूर्वजांच्या अपयशांचीही तमा त्याला वाटेनाशी होते. उलट त्यांचे अपयश त्याच्यातला निर्धार अनंत-गुणित करीत असते.

जगात टक्का- दोन टक्के लोकांतच आपल्या गुणवत्तेबद्दल आत्मविश्वास असतो. बाकीची माणसे आत्मविश्वास आणि आत्मग्लानी या दोन टोकांत घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणे हेलकावे खात असतात. लंबक आत्मविश्वासाकडे झुकतो तेव्हा त्यांना काही प्रमाणात यश येते आणि जीवन जगण्याची त्यांची प्रेरणा टिकून राहते.

मानव-कल्याणार्थ झटणारी जेन अॅडम्स. तिने जेव्हा कॉलेज शिक्षणाला रामराम ठोकला तेव्हा तिची विचारीची केवढी दुर्दशा झालेली होती. डॉक्टरांनी देखील आशा सोडली होती. “ही आता सहा-एक महिन्यांची सोबतीण आहे” असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते! जेनला जेव्हा हे कळले तेव्हा ती फक्त ‘असे का?’ एवढेच उद्गारली. तिने मनाशी ठरवले की आपण जे कार्य करायचे योजले आहे ते या मुदतीपूर्वी पूर्ण करण्यासाठी झटायचे. तिला विश्वास होता की, याही अवस्थेत आपण ठरवलेली मजल गाठू. आणि काय आश्चर्य! तिचे कार्य आणि मग्नता पाहून डॉक्टरांनी वर्णन केलेला तो मृत्यू जणू तिकडे फिरकायचेच विसरला. ‘हल् हाउस’ची तिने स्थापना केली. जागतिक शान्तता आणि दीनदुबळ्यांचा कैवार या गोष्टींबद्दल ती जगभर ख्यात झाली.

विदर्भातले तरुण कार्यकर्ते श्री. श्रीधर पद्मावार यांचेही असेच उदाहरण आहे. त्यांचे शरीर व्याधींनी जर्जर झाले होते. परीक्षेला देखील त्यांना दुसऱ्यानेच नेऊन बसवावे लागले होते. पायाचे पितर झालेला आणि चार दिवस या दुनियेत राहण्याचा ज्याचा भरवसा नाही असा हा मुलगा, एवढा हव्यास करतो आणि अलौकिक यश परीक्षेत मिळवतो याचे लोकांना भारी आश्चर्य वाटे. पण त्यांचा स्वतःवरील अपार विश्वास त्यांना प्रेरणा देत होता. त्या व्याधीतून तर ते सुटलेच, पण ग्रामीण विकासाबाबत ज्या गावाचा आदर्श लोकांनी गिरवावा अशी कळा त्यांनी आपल्या गावाला आणली.

लोकमान्य टिळकांच्या महाविद्यालयीन आयुष्यातले उदाहरण तर प्रख्यात आहे. त्यांचे शरीर जरत्कारू आणि मनात मात्र दुर्दम्य आकांक्षा.

त्यांनी वर्षभर महाविद्यालयाला रामराम ठोकला आणि आत्मविश्वासाने ते व्यायाम करू लागले. वर्षभर केलेल्या त्या शिस्तशीर आणि नियमित व्यायामाने त्यांचा कायापालट झाला आणि कारावास भोगूनही साठ वर्षांवर देशसेवा ते बजावू शकले ! 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच' हे त्यांचे उद्गार केवढे आत्मविश्वासाचे. त्या उद्गारांचे प्रतिध्वनी कोट्यवधी हृदयांत उमटले त्याला कारण उद्गारांचा आत्मविश्वासच होय.

ज्ञानेश्वरांसारखा एक तरुण "माझा मन्हाटाची बोल कवतुके । परि अमृतातेही पैजा जिंके । ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन" असे आत्म-विश्वासाचे उद्गार काढतो ही केवढी असामान्य गोष्ट आहे ! उगीच नाही ज्ञानेश्वरीची मोहिनी सातशेवर वर्षे मराठी मनावर अखंड टिकली.

संमोहिनी विद्येचा माणसावर प्रयोग करून केवढी अचाट कामे दुबळ्या माणसांकडून करून घेतली जातात ! आपण पाहूनच आश्चर्य-चकित होतो. संमोहिनी विद्येचा वापर करणाऱ्या माणसात तर आत्म-विश्वास असतोच, पण तो तो इतरांत संक्रान्तही करीत असतो. विश्वासाच्या राज्यात आपण पदार्पण केले म्हणजे नवे जीवन आपण सुरू करतो. आत्मविश्वास वाढतो त्या प्रमाणात आपली कार्यक्षमता आणि कार्य-विस्तारही वाढत जातो.

अब्राहम लिंकन अमेरिकेतील यादवी युद्ध भडकेपर्यंत विशेषसा पुढे आलेला नव्हता. पण यादवी सुरू झाली तेव्हा त्याने लोकांना विश्वासपूर्वक सांगितले, "माझा आत्मा मला ग्वाही देत आहे की, आजच्या संकट-काळी माझ्या नेतृत्वाची राष्ट्राला गरज आहे." नम्र आणि निरभिमान वागणुकीबद्दल जो प्रख्यात त्याच्या तोंडचे हे उद्गार ऐकून लोकांना त्याचे म्हणणे पटले, आणि त्या विकट कालात राष्ट्रपतिपदाची धुरा संभाळून त्याने फार थार कामगिरी बजावली. 'गुलामांना स्वातंत्र्य-देणारा महापुरुष' म्हणून जगभर त्याचा गौरव होतो तो उगाच नव्हे.

वयाच्या सोळाव्या वर्षी मावळ्यांची मुले जमा करून तोरणा किछा काबीज करून स्वराज्याचे तोरण बांधणारे आणि पन्नास वर्षांच्या अल्प

आयुष्यातच हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज, विधवांच्या हालअपेष्टा निवारण करून स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वाढवून एका शतकावर आपली छाप ठेवणारे महर्षि कर्वे, गरीबातल्या गरीबालाही शिक्षणाची सर्व दारे मोकळी करून सार्वत्रिक उच्च शिक्षणाची आकांक्षा निर्माण करणारे श्री. भाऊराव पाटील, अशी महाराष्ट्रातली उदाहरणे आपल्यासमोर आहेतच. “ज्यांना कुठे जायचे आहे ते ठाऊक झाले आणि विश्वासाने त्या दिशेने ज्यांनी वाटचाल सुरू केली त्यांच्यासाठी इतर लोक रस्ता मोकळा करून देतात. कारण त्यांच्या आत्मविश्वासानून त्यांच्या कार्यात एक प्रकारचा आवेश संचारतो.”

फ्रेंच सेनेचे आधिपत्य जोन ऑफ आर्कने स्वीकारले ते उगीच नाही. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीच आपला जन्म आहे, असा आत्मविश्वास तिला वाटत होता. तिच्या शब्दांत जी जादू निर्माण झाली ती या आत्मविश्वासानुळेच. चार्ल्स डफिन्सपाशी जाऊन सेनापतीचे अधिकार तिने मागितले ते याच आत्मविश्वासाच्या बळावर. “या कठीण काळात सेनेचे आधिपत्य करून मीच फ्रान्सला वाचवू शकेन.” असे ती केवढ्या विश्वासाने म्हणाली होती! डफिन्सवर तिच्या शब्दांचा प्रभाव पडला.

जोनमध्ये हा जो आत्मविश्वास आला तो काही राजापुत्री गंगेप्रमाणे एकाएकी संचारलेला नव्हता. ती छोटीशी मुलगी होती आणि आपल्या बापावरोवर गुरे चारायला जात होती तेव्हा ती बोलली होती की, मी फ्रान्सला स्वतंत्र करीन! याचा परिणाम वडीलधाऱ्या माणसांवर होता तसाच तिच्या वडिलांवर झाला. ‘अगोचर’ अशी पदवी तिला मिळाली, एवढेच नव्हे तर फोडून काढण्याचीही धमकी त्यांनी तिला दिली! पण तिचा आत्मविश्वास अडळ होता. एक खेडूत मुलगी आपल्या आत्मविश्वासावर सेनापतिपदी चढली होती. तिच्या मार्गात अडथळे काही कमी आले नाहीत. पण त्या सर्वांना ती पुरून उरली. आत्मविश्वासाचे बळ तिच्या साथीला सदैव होते.

उत्तर ध्रुवाचा शोध करायला निघालेल्या पियरेजवळ आत्मविश्वास नसता तर त्याच्या हातून काहीच घडले नसते. त्याला जिवावर उदार होऊनच प्रस्थान ठेवावे लागले. वाटेत त्याचे गलवत मंगले आणि कहर म्हणजे त्याच्या सहकाऱ्यांनीही त्याला सोडले ! त्याच्या हृदयात 'उत्तर ध्रुव' कायमच खोदला गेला होता. एकच ध्यास त्याला होता आणि आपल्या यशाची खात्री होती. शेवटी त्याने तो शोध लावलाच. आत्मविश्वास ही एक अजब अशी शक्ती आहे.

आत्मविश्वासाचे एक उदाहरण म्हणून श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडेही बोट दाखवता येईल. शेतकरी कुळातला त्यांचा जन्म. विद्यार्थीदशेत राष्ट्रीयतेचे संस्कार त्यांच्यावर झाले. अचानक त्यांना पार्लमेंटरी सेक्रेटरीची जागा मिळाली आणि त्यांनी अत्यंत विश्वासाने काम सांभाळले. अत्यंत विरोधी वातावरणातही महाराष्ट्राचे मुख्य मंत्रिपद त्यांनी भूषविले. चिनी आक्रमणामुळे सारा देश हवालदिल झाला होता आणि संरक्षण मंत्र्यांनी स्वतःच्या जागेचा राजीनामा दिला होता. सेनापतीपैकी काही जण दीर्घ मुदतीच्या रजेवर गेले होते. अशा आणीबाणीच्या वेळी त्यांनी अत्यंत आत्मविश्वासाने तो काटेरी मुकुट धारण केला. त्यांच्या नुसत्या नेमणुकीच्या वाटेने देखील वातावरणातली सारी निराशा लयाला गेली. 'अपयश घेऊन मी परतणार नाही' या त्यांच्या आत्मविश्वासपूर्ण उद्गारांमुळे सर्वत्र चैतन्य पसरलेले दिसले.

'अपेश वाट्याला आले तर?' हा स्वतःवद्दलचा संशयच माणसाला पांगळे करीत असतो. जर मनात संशयाला आणि संदेहाला थारा दिला नाही तर सर्व परिस्थिती एकदम बदलून जाते. आत्मविश्वासाच्या आघाडीवर माघार घेतली की प्रत्यक्ष आघाडीवरही माघार घ्यावी लागते ! म्हणूनच जाणते लोक म्हणतात की, लढाई प्रथम अंतःकरणाच्या मोर्चावर जिंकावी लागते. विश्वासाने आपल्या जीवनातले सर्व शक्तिस्रोत खुले होतात. इंग्लंडचे मुख्य प्रधानपद भूषवणारा डिझरेली म्हणाला होता, "आज तुम्ही माझ्या भाषणाला हसता आहात, पण एक दिवस असा येईल की ज्या वेळी तुम्ही माझ्या शब्दाशब्दाला टाळ्या घाल !" त्याचे हे वाक्य खरे झाले. तो

म्हणत असे, “माणसाच्या जीवनातले सर्वात आश्चर्य म्हणजे त्याचे आत्म-
विश्वास गमावून चिंतेत बुडून जाणे! चिंतेला पुरुषार्थापेक्षा प्राधान्य
देणाऱ्या माणसांच्या वाट्याला दुसरे काय येणार?”

प्रत्येक राष्ट्राचा ध्वज आपल्या फडफडण्याने हेच सांगत असतो. तो
म्हणतो, “तुम्ही माझ्यावर जेवढा विश्वास ठेवला तेवढा मी आहे. तुमच्या
भावनांतूनच माझे सारे वळ उभे झालेले आहे. स्वतंत्रता, बंधुता, समता
यांचे प्रतीक तुम्ही मला मानले तर त्याचीच स्फूर्ती मी तुम्हांला
देईन. मी लोकशाहीचे प्रतीक आहे असा तुमचा विश्वास असेल तर त्या
लोकशाहीचा मी रक्षणकर्ता वनेन.” त्या झेंड्याच्या आणि आपल्या
जीवनात मोठे साम्य असते, म्हणूनच त्याच्याबद्दल एवढे प्रेम आपल्याला
वाटते. आपल्या जीवनाबद्दलही असाच विश्वास आपण निर्माण केला तर
त्यातूनही असे गौरवचिन्ह प्रकट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

नव-धर्म संस्थापकांच्या जीवनाकडे एकदा पहा तरी. “स्मृतींनी
लाख वेळा सांगितले की अग्नी थंड आहे, तरी ते मी मानणार नाही” असे
आत्मविश्वासपूर्ण उद्गार काढणारे शंकराचार्य, “जगाच्या एखाद्याही
जीवाच्या दुःखाचा परिहार करता येत असेल तर लाखो जन्म मी विन-
दिक्कतपणे घेईन” असे म्हणणारे भगवान बुद्ध, “शेजाऱ्यावर प्रेम करू,
शत्रूवरही प्रेम करू, परस्परांवर प्रेम करू” म्हणणारे येशू ख्रिस्त,
“माझ्यासारखा अडाणी मनुष्य धर्मरहस्य सांगतो यापेक्षा आणखी
चमत्कार तो कोणता?” असे विचारणारे महंमद पैगंबर, केवढ्या आत्म-
विश्वासाने ते बोलत वागत होते! शेकडो वर्षे त्यांच्या स्मरणाने लोकांची
जीवने बहरत प्रफुल्लित होत आली आहेत. जे धर्मसंस्थापकांचे तेच
नवविचार देणाऱ्यांचे. कार्ल मार्क्सने विपन्नतेत दिवस काढले. इंग्लंडमध्ये
निर्वासित म्हणून त्याला काळ कंटावा लागला. परंतु “भांडवलशाहीचे
युग संपणारच, साम्याचा उदय होणे अटळ आहे” असे तो म्हणाला.
त्याच्या हाती कोणतेही शस्त्र नसताना जगभरचे कोट्यवधी लोक त्याला
मानतात. हे धर्मग्रंथ, विचारवंतांची पुस्तके आणि वैज्ञानिकांचे संशोधन
यांचा किती व्यापक प्रभाव आज आहे! धर्म-भाषा-देश यांच्या भिंती

न जुमानता त्यांचा प्रभाव पसरला आहे. ज्या आत्मविश्वासाने त्यांनी कार्य आरंभले आणि चालवले त्यामुळे कल्पद्रुमातळी त्यांना जणू आसरा लाभला. त्यांचे मनोरथ युगानुयुगे साकारत आहेत.

विश्वासाच्या विधायक भावनेतून गुणांची मालिका माणसांच्या गळ्यात पडते. याच्याउलट आत्मविश्वास नसेल तर दुर्गुण एकामागून एक पुढे सरसावतात. दुबळ्या माणसावर एकामागून एक रोगांचा हल्ला व्हावा आणि निकोप माणसापुढे त्यांची डाळ शिजू नये तसे जीवनात होत असते. आत्मविश्वासापुढे टिकाव धरणारे दुर्गुण आहेतच कुठे? उलट, आत्मविश्वास नसेल तर सदगुणांचे किळे एकापाठोपाठ एक ढासळू लागतात. दुसऱ्याच्या दयेवर जगायची त्यांच्यावर पाळी येते आणि ती दया त्यांना खाली खाली ओढीत असते.

बरोबर येथील आनंदवन वसाहतीत लिहिले आहे, “चॅरिटी डिस्ट्रॉइज, वर्क विल्डस—दया नाश करते, कार्य उभारते.” तेथील महारोग्यांनी दयेची याचना करण्याचे टाळले आणि स्वतःच्या मनगटाच्या व आत्मविश्वासाच्या जोरावर कार्य सुरू केले. इतर वसाहतींना दुर्गुणांच्या माहेराचे रूप आलेले दिसते; पण आनंदवनात गुणांचा गुंजारव होताना दिसतो. अपंगांच्या विधायक पुरुषार्थाचे ते एक तीर्थक्षेत्र बनले आहे. संस्थेचे चालक श्री. बाबासाहेब आसटे यांच्या आत्मविश्वासाने त्या अंगांमधील आत्मविश्वास जागा केला आणि कृषि-उद्योगप्रधान नव्या समाजाचा एक नमुना त्या ठिकाणी उभा राहिला.

विश्वासाचा कल्पद्रुम ज्यांच्या उराच्या अंगात उगवला त्यांचे जीवन शत मार्गानी खुलते फुलते आणि इतरांनाही स्फूर्ती देते.

आशेचे अमृतरसायन

तुमचा रोग निवारण करणारा धन्वंतरी एकच आहे आणि तो म्हणजे आशा.

आशा ही एक अती अद्भुत अशी बेडी आहे. ज्याच्या पायात ही बेडी पडते तो धावू लागतो आणि ह्या बेडीपासून जो दूर दूर राहतो तो पांगळ्यासारखा जागीच खिळून राहतो !

आशेचे अद्भुत असे रसायन मानवाच्या अंतःकरणात सृष्टीने ठेवलेले असते. या अमृत रसायनापुढे गुणकारी अशी इतर सर्व औषधे तुच्छ आहेत. आशा ज्याच्या जीवनातून नष्ट झाली त्याचे जीवनच संपले असे समजायला हरकत नाही. मन आपला सखा असते आणि वैरीही असते. आशा त्या मनाला सखा बनवते आणि आशेचा तेथे वास नसेल तर ते मन आपले वैरी बनते. आशा म्हणजे आपल्या जीवनातील प्रत्यक्ष प्राणशक्तीच होय. 'युवा स्यात् आशिष्ठः, दृढिष्ठः, बलिष्ठः' असा उपनिषदांनी जो निर्देश केला आहे तो उगीच नाही. ज्याच्या जीवनातून

आशा मावळली तो म्हातारा झाला असे उपनिषदे सांगत आहेत. आशा संपली की जीवनाला उतरती कळा लागली असे खुशाल समजावे. ज्याच्या जीवनातील आशा अकुंठित असेल त्याच्या आसपासही मृत्यू फिरकू शकत नाही. आशा हे अमरत्वाचे वरदान आहे. आशा हा जीवन प्रफुल्लित करणारा प्रकाश आहे. आशा ही पुरुषार्थाची प्रेरणा आहे.

आशा हा मनाचा स्वभाव बनला पाहिजे. मन हा शरीर आणि आत्मा यांतील चैतन्यशील असा अनुबंध आहे. आशा खुंटली की मन शरीररूपात अवनत होते आणि माणूस प्राण्याच्या पातळीपर्यंत खाली येतो. मनात आशेचा उदय झाला रे झाला की शरीराचे रूपान्तर आत्मिक शक्तीत होते आणि जीवनावर संस्कृतीचे ओप चढते.

घटप्रभेला कर्नाटक आरोग्यधाम नावाची संस्था आहे. डॉ. वैद्य हे त्या संस्थेचे आधारस्तंभ आहेत. आरोग्यधामात ते आले आणि तेथील सर्व रंगडंग बदलला ! ते तेथे येण्यापूर्वी जीवनाव्रावत निराश झालेल्यांची ती वसाहत होती. जीवनाचा कालावधी अल्पच शिछक आहे ह्या जाणीवेने उपभोगाची एक वेफाट मनोवृत्ती तेथे निर्माण झाली होती ! जीवनातील आशेचे दीप मालवलेले तेथील रोगी महांग औषधे खात होते, घरच्या लोकांना कर्जात लोटीत होते आणि जीवनातला अंधार घालवण्यासाठी रात्र रात्र जागून पत्ते-गंजीफात स्वतःला गुंतवून ठेवीत होते ! समोर शिकारी पाहून एखाद्या हरणाने डोळे मिटून ध्यावेत आणि मातीत शिंगे खुपसून क्षणभर निश्चित व्हावे अशा तऱ्हेचा सुखीपणा तेथे आढळत होता. मृत्यूच्या सान्निध्याच्या जाणीवेने आलेल्या मरगळीची प्रतिक्रिया म्हणून ती गजबज होती. तेथे शान्तता नव्हती, क्षोभ होता ! डॉ. वैद्य तेथे आले आणि त्यांना ही स्थिती आढळली. त्यांना ती स्थिती असह्य वाटली.

रोग्याचा मानसिक सहकार असला तर दुःसाध्य रोगही निवारण होऊ शकतात. पण असा सहकार नसेल तर प्रयत्नांना पूर्ततेचे फळच कधी येत नाही. रोग्यांच्या मनाचा सहकार शारीरिक रोगनिवारणार्थ मिळाला पाहिजे. मनरंजनासाठी एखाद्या भिकाऱ्याप्रमाणे इकडे तिकडे

भटकत राहणे हे आशा खुंटल्याचेच लक्षण असते ! दिवा मालवण्यापूर्वी मोठा व्हावा तशी ती फडफड असते. निर्वात जागेत ठेवलेला दिवा जसा एकसारखा तेवत राहावा तसे जीवनाचे झाले पाहिजे. डॉक्टरांना असे दिसून आले की, रोग्याचे मन आशान्वित झाले तरचही वैफल्यातून निर्माण होणारी लटक्या उत्साहाची स्थिती पालटेल. औषधांचा उपयोग होऊ लागेल. त्यांनी त्या दृष्टीने रोग्यांना हाताळायला सुरुवात केली. मनाच्या सहकार्याशिवाय औषधांचा पुरेसा परिणाम होत नाही, हे त्यांनी त्यांना पटवले आशा हा रोगपरिहाराच्या उपाययोजनेतला महत्त्वाचा घटक आहे, हे त्यांनी त्यांच्या निदर्शनास आणले. रोग्यांच्या आशा पालवल्या आणि कर्नाटक आरोग्यधामात प्रवेश मिळणे म्हणजे मृत्यूचा प्रवेश नसणाऱ्या ठिकाणी प्रवेश होणे, अशी भावना निर्माण झाली. ह्या आशावादी वातावरणात अनुशासन ही गोष्ट स्वाभाविक होऊन वसते. सहकार्य सहज विकसते. स्नेहभावना अंकुरित होते. कर्नाटक आरोग्यधाम हे आता केवळ रोगपरिहाराचे केंद्र राहिले नाही. आलेल्या रोग्याचे जीवन बदलून जाण्याचे ते एक ठिकाण झाले आहे !

डॉ. वैद्य म्हणतात : “ येथे येणारा रोगी शरीराने धडधाकट होऊन जातो ही गोष्ट चांगली किंवा वाईट दोन्ही ठरू शकते. दुर्ब्यसनी, दुष्ट, दुराचारी मनुष्य यथे येऊन नुसताच शरीराने सुधारून गेला तर ती एक सामाजिक आपत्तीही होऊ शकेल ! पण जर शरीराबरोबर मनही येथे बदलले तर रोग्याबरोबरच समाजाचेही आरोग्य सुधारले असे होईल. रोग्याच्या हृदयात आशेचा दीप लागला की त्याचे ऐहिक आणि आत्मिक असे उभयविध जीवनच उजळून निघते.”

आशा ही गोष्टच अशी विधायक आहे की, सत्कार्याची त्यातून उभारणी होत असते.

उपचार केवळ शारीरिक नसतातच. शरीर आणि मन ह्या दोन्हींची निकोपता सांभाळायची तर मन आशावादी हवे. म्हणून डॉक्टर शरीरावर इलाज करतानाही मनातला आशावाद वाढता राहिल अशी दक्षता

घेत असतात. आशेचेही संगोपन करावे लागते. आशा पारिजातकाच्या फुलासारखी नाजूक आणि तशीच रूपगंधशाली असते. लहान आशेकडून मोठ्या आशेकडे गेले पाहिजे. आखाड्यात वस्ताद मुलांना कुस्त्या शिकवताना ज्या तऱ्हेने शिक्षण देतो त्याच पद्धतीने आशेची वाढ करावी लागते. वस्ताद मुलाला शिकवताना त्याच्या शक्तीचा वस पाहतो, परंतु शिष्याला सारखाच मातीत दाबून ठेवीत नाही. त्याचा आशावाद, जिंकण्याची उमेद टिकवण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. या पद्धतीने आशेचे क्षेत्र वाढवीत नेता येते.

आशेचा इलाज हाती यायचा तर त्याला पुकळ साधने आहेत. पहिले साधन आहे ज्ञान. ज्ञान झाले की आशावादाला अंतपार रहात नाही. प्रवासपर्यटनाचाही या दृष्टीने फार उपयोग होते. डॉक्टर रोग्याला हवाफेर करण्याचा सल्ला देतात तो याच दृष्टीने की, वातावरण बदलले की आशेचे अंकुर फुटू लागतात. लोकसंपर्कही आशा वाढवणारा असतो.

आशा आणि विश्वास ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत म्हटले तरी चालेल. आशेतून विश्वास निर्माण होतो आणि विश्वासातून आशेची भावना वाढत जाते.

भगवान बुद्ध आणि त्यांचा शिष्य यांची ती गोष्ट प्रसिद्ध आहे. बुद्धांकडून पुरेसे ज्ञान मिळाल्यानंतर शिष्य निरोप घ्यायला त्यांच्याकडे आला. बुद्धांनी त्याला विचारले, “बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय तू आता फिरणार आहेस. गावोगाव तू जाशील. लोकांशी तुला बोलावे लागेल.”

“होय महाराज, तथागताने हाच मार्ग सांगितलेला आहे.”

“पण समजा, एखाद्या गावी तू गेलास आणि तुझे ऐकून घ्यायला लोक तयार नसले तर ?”

“तर मी म्हणेन, हे लोक ऐकत नाहीत इतकेच. आज नाही ऐकले, उद्या ऐकतील.”

“दुसऱ्या दिवशीही त्यांनी थारा दिला नाही तर ?”

“तर मी म्हणेन दोन दिवस ऐकले नसले तरी त्यांची ऐकायची इच्छा नक्कीच आहे. नाही तर त्यांनी शिव्या-शापच दिले असते.”

“आणि समजा, शिव्या दिल्या तर ?”

“मी म्हणेन, शिव्यांनी आपले विनसते आहे कुठे ? आपल्या चिकाटीची लोक पारख करीत आहेत. करीनात का ! शिव्यावरच त्यांनी भागवले. गावातून जायला तर नाही सांगितले. याचाच अर्थ त्यांना त्याक्षणी फुरसत नाही, पुढे फुरसतीने ऐकायची त्यांची इच्छा आहे.”

“पण गावातूनही जायला सांगितले तर ?”

“तर काय, पुन्हा केव्हा तरी गावात मी जावे अशी त्यांची इच्छा आहे असाच त्याचा अर्थ होतो. नाही तर चक्रे त्यांनी जीवेच मारले असते.”

“आणि प्राणघातक हल्लाच केला तर ?”

“तर काय ? मार्गातील माझ्या शरीराचा अडथळा दूर करून त्यांच्या जीवनात मिसळून जायलाच त्यांनी त्या रूपाने आवाहन केले आहे, असा अर्थ होईल !”

ह्या बुद्ध-शिष्य संवादातल्या त्या शिव्याची ही दुर्दम्य आशाच त्यांच्या शिष्यात रुजलेली होती आणि त्यामुळे प्रायः सर्व आशिया खंडात कुठल्याही शस्त्राशिवाय ते पोचले आणि तेथील लोकजीवनावर त्यांनी आपली छाप पाडली.

आचार्य भागवत यांची एका ठिकाणी व्याख्यानमाला योजली होती. शेवटच्या दिवशी प्रश्नोत्तरांचा कार्यक्रम होता. एका वाईनी अत्यंत कळकळीने एक शंका विचारली. त्या म्हणाल्या, “येशू ख्रिस्तापासून महात्मा गांधीपर्यंत कित्येक थोरांवर बलिदानाची पाळी आली. ज्यांच्या भल्यासाठी त्यांनी अहर्निश धडपड केली त्यांनीच शेवटी त्यांचे प्राण घेतले. कसले लोकहित आणि लोकसेवा घेऊन बसलात ! तुकारामांनी म्हटले तेच खरे, -लोक जसा ओक, धरिता धरवेना !”

आचार्य म्हणाले, “आपण सांगितली ती वस्तुस्थिती आहे. येशू आणि गांधी यांचा जीव, ज्यांच्यासाठी ते तळमळत होते त्यांच्याचपैकी एकाने घेतला. परंतु येशूची कहाणी डोळ्यांसमोर असतानाच लिकून झाला. गांधी झाले. दुष्ट दुष्टावा करून थकतात की सज्जन आपले भलाईचे व्रत चालवून थकतात अशी ही शर्यत आहे! आजवर सज्जनांनी हार मानली नाही; आपल्या वाट्याला येणारे भाग्य समोर दिसत असूनही सज्जन भलाई सोडीत नाहीत, हे दृश्य किती आशान्वित करणारे आहे!”

माणसाची दृष्टी असेल तसा घटनांचा प्रभाव त्याच्यावर पडतो. दोन मुलांना अर्धा अर्धा ग्लास सरवत दिले तर त्यांपैकी एक मूल म्हणते, “अरे वा, अर्धा ग्लास सरवत मला!” आणि दुसरे एखादे मूल रडतच म्हणते, “मला अर्धाच ग्लास ना! सबंध का नाही?” मोठेपणीही पुष्कळ माणसे शैशवाला जपत नसली तरी बालिशपणा मात्र जपतात! पहिला मुलगा हा आशावादाचे प्रतीक आहे. त्याची प्रसन्नता त्या अर्धा ग्लास सरवतातूनच त्याला पुष्कळ पुष्टी पुरवते. याउलट त्या असमाधानी मुलाला अर्धा ग्लास सरवत रिचवूनही अंगी लागत नाही. आशेमुळे पदार्थाच्या रूपातच नव्हे तर पोषणशक्तीतही बदल होतो. आशा हे एक अद्भुत रसायन आहे.

आशेची क्रिया मोठी गूढरम्य असते. क्रियांमध्ये आशा स्वतः भाग घेत नाही; पण तिचे अस्तित्व क्रियेला गतिदायक आणि प्रेरक असते. रसायनशास्त्रात असे काही पदार्थ असतात की, ज्यांच्या केवळ अस्तित्वाने देखील रासायनिक प्रक्रियांना चालना मिळते. अशा पदार्थांना कॅटलॅटिक एजंट-प्रेरक-असे म्हणतात. आशा हा अशा प्रकारचा एक कॅटलॅटिक एजंटच आहे. कॅटलॅटिक एजंट नसेल तर सर्व घटकद्रव्ये उपलब्ध असूनही क्रियेचा आरंभच होऊ शकत नाही. आशा सर्व क्रियांच्या दृष्टीने कॅटलॅटिक एजंटाचेच कार्य बजावीत असते.

आशा ही सर्व क्रियांची प्रेरक शक्ती आहे. आशेशिवायच्या क्रियांना निर्जीव यांत्रिक क्रियांचे स्वरूप येते. आशेचा परिसस्पर्श क्रियांना झाला की त्यांना सुवर्णाची कान्ती येते. एकच क्रिया, पण ती ज्या भावनेने केली

जाते त्या अनुपंगाने त्यातून मिळणाऱ्या पुष्टीतुष्टीचे रूप बदलून जाते. मुलाला खाऊ हवा असतो. लाडीगोडी करून आईकडून खाऊ मिळाला की तो हसत नाचत आनंदाने उड्या मारीत जातो. याउलट त्याच्या हड्डाला कंटाळून, दोन घपाटे पाठीत घाटून आई ती वस्तू मुलाच्या हातावर ठेवते, तेव्हा त्या मुलाला ती वस्तू मनाने नकोशी वाटते. आशेने केलेले काम आणि अंगावर आले ते शिंगावर घेतले म्हणून केलेले काम यांत गुणवत्तेच्या दृष्टीनेही फार अंतर पडते. आशावादीपणाने काम केले तर कष्ट कष्ट राहात नाहीत, याउलट निराशेने केलेले साधे सोपे कामही कष्टरूप होऊ शकते.

आशेचा जन्म थोर कल्पनांतून किंवा आदर्शांतून होतो. अशा आशेची जातच वेगळी असते. ही आशा कधीच कुंठित होत नाही; उलट ती संक्रान्त आणि उत्क्रान्त होत जाते. मरणाच्या सान्निध्यातही ती कधी ओसरत नाही. डॉ. जगदीशचंद्र बसू यांनी एकदा सांगितले होते की, “मृत्यूच्या सान्निध्यातही मानवी आशा विचाराच्या आधारेने अमर होतात. शरीर कधी तरी जातच असते, पण आपल्या आकांक्षा विचाररूपाने इतरांत संक्रान्त होतात आणि त्यांना अमरत्व येते. आशांचे साफल्य हे नव्या उन्नत आशांना जन्म देत असते!” जगदीशचंद्र एक दिवस या जगाचा निरोप घेते झाले, पण त्यांनी निर्माण केलेली विज्ञानपरंपरा निरपवादरीतीने वाढत्या विस्ताराने सतत चालूच आहे. महापुरुषांच्या आशावादातच समाजाच्या प्रेरणांचा जन्म होत असतो. स्वार्थाने आशा शबलित होते आणि तिचे अस्तित्व जेमतेम शरीरापर्यंत कसे तरी टिकून राहते. याउलट स्वार्थाने शबलित न झालेली आशा सामाजिक संकल्पाच्या रूपाने सतत तेवत राहते. सामाजिक संकल्पाच्या रूपाने अमर होणारी आशा आपल्या जीवनात निर्माण करणे म्हणजेच जीवन कृतार्थ करणे होय. अशी कृतार्थता अनुभवण्याची प्रेरणा होणे हे परमभाग्य होय. हा भाग्यलेख ज्याचा त्याला स्वतःच लिहिता येतो. हे प्राप्तून ज्याचे त्यालाच वनवता येते. मनात आशेचा उदयही होऊ नये हे परम करटेपण आहे; जीवनाचे यांत्रिक भौतिकतेत रूपान्तर करणे

आहे. याउलट आशेचा उदय म्हणजे जडाला चैतन्याची कळा आणणे होय. मानवालाच हे वरदान आहे, आणि हे त्याच्या विकसित अवस्थेचे द्योतक आहे. इतर प्राणी आणि वस्तुजात यांना आशेचे हे वरदान न लाभल्याने त्यांचे जीवन नियतिनिबद्ध असते; आणि मानवाला हे वरदान लाभल्याने त्याच्या जीवनात दैवाला पाचवे स्थान कसेवसे मिळालेले आहे. पुरुषार्थदायिनी आशा ही लोकजीवनात जेवढ्या प्रमाणात प्रतिष्ठित होईल तेवढ्याच प्रमाणात जीवनाचा विकास संभवतो. या आशेलाच उच्च जीवनाची प्रेरणा असेही म्हटले जाते. उच्च जीवनाची ही प्रेरणा म्हणजे केवळ ऐहिकाची उपासना नव्हे, पण ऐहिकतेचे सुखवर्धनही त्यात साधून जाते. 'तुम्ही अमृताचे पुत्र आहात' हा प्राचीन उद्घोष मानवाच्या आशावादाचे एक गौरीशंकर आहे !

रानातला झुळझुळ वाहणारा झरा हा आनंदाचाच झरा असतो. त्याच्या झुळझुळण्याचे संगीत आणि त्यातून लाभणारे जीवन हे त्याच्या तीरावर अनंत जीवन निर्माण करित असते. आशा ही एखाद्या निर्मळ झऱ्यासारखी असते. तिच्यामुळे समृद्धी आणि संस्कृती फळत फुलत असते.

८

समृद्धीची वाट

जोवनाला ज्याला सृष्टीने पात्र समजले तो इतर समृद्धीला आणि संपन्नतेला पात्र नाही, असे कस म्हणता येईल ?

‘ मागा म्हणजे मिळेल, ठांठावा म्हणजे उचडेल ’ या तत्त्वाचा अनुभव वेण्याची तरी प्रत्येकाने तयारी दाखवावी.

समृद्ध जावनाची आकांक्षा अमळ तर विचारांची आणि आत्मविश्वासाची कास तुम्हां धरला पाहिजे.

माणसांना संपन्न होण्याची आकांक्षा ही स्वभावतःच असते. विपन्नता प्रत्येकजणच टाळायला पाहतो. परंतु संपन्नतेचा जन्म आधी मनात होतो आणि नंतर ती वास्तव दुनियेत उतरते. संपन्नतेचा जन्म आशा आणि आत्मविश्वास यांच्या खाणीत होतो. सत्य, शिव, सुंदर यांची उपासना म्हणजे समृद्धी, संपन्नता निर्माण करणे होय.

एका निर्धन स्त्रीची एक गोष्ट आहे. नशीब काढण्यासाठी ती शहरात येते. एका गरीब वस्तीत ती जागा घेते. वीज आणि नळ यांची सोय पाहून ती हर्षभरित होते. चावी फिरवली की धो धो पाणी आणि बटन दाबले की लख्ख प्रकाश ! तिला या गोष्टीचे भारी कौतुक वाटले. पुढे एक दिवस एक बल्वविक्रया तिच्या दारावरून जात होता. तिने अधिक शक्तीचा एक बल्व त्याच्याकडून घेतला आणि तो बसवला, आणि बटन दाबले. तो लखलखीत प्रकाश पाहून तिचे डोळे दिपले. त्याच वीज-प्रवाहातून हा बदल घडलेला पाहून तिच्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाही ! त्या गावंढळ स्त्रीचे आपल्याला हसू येते. पण कित्येक वावतीत आपली स्थितीही त्या गावंढळ स्त्रीसारखीच असते. मानवी जीवनात अपार शक्तिप्रवाह वाहात असतो. पण आपण दरिद्रीपणाने छोट्या शक्तीचा बल्व लावतो आणि आपल्या वाट्याला कमी प्रकाश आला म्हणून रडत, नशिवाला दोष देत बसतो ! आपल्या जीवनातही अधिक प्रकाश देऊ शकणारा वीजप्रवाह वाहात बसतो. याचे भान कितीकांना असते ? जरा भारी शक्तीचा बल्व पैदा करून तो लावावा आणि जीवन लखलखीत करावे, अशी आकांक्षा कितीकांत निर्माण होते ?

जीवन हा एक रत्नाकर आहे. त्याच्या रेतीतील शिंपले—कवड्या जमा करण्यातच आम्हांला बालिश आनंद आणि समाधान वाटत असेल तर आम्ही तिथेच रमून जाऊ. पाण्यापर्यंत देखील पोचणार नाही, मग त्यात डुबक्या मारून आतली रत्नाभरणे हस्तगत करण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे तर दूरच राहिले. आमच्या कर्तव्यगारीतूनच आमचे नशीब असे आकाराला येत असते. आमचा विधिलेख कोणी ब्रह्मदेव आधीच लिहून नाही ठेवत; आम्हीच आमच्या प्रत्येक कृतीने त्यातले एकेक अक्षर लिहीत असतो. आमचे स्वतःचे मनच दरिद्री संकल्पात फुशागकी मानते आणि मग समृद्धी वाट्याला आली नाही म्हणून आम्ही रडत बसतो ! एखादी विहीर भरलेली असते, पण आमचे भांडे जेवढे असेल तेवढेच पाणी त्यात येते. दारातून विद्युत्-गंगा वाहात असते, पण आमचा बल्वच हलका असतो, त्यामुळे जेवढे प्रकाश आमच्या वाट्याला येतो.

माणसांना वाटत असते की, ज्या अर्थी एवढ्याच शक्तीचा विनियोग आपल्या हातून होत आहे त्या अर्थी एवढाच आपला वाटा असला पाहिजे. त्यांच्या हे लक्षात येत नाही की, विजेचा प्रवाह उणा नाही, उणा आहे आपला बल्य,— ती विद्युत्शक्ती व्यक्त करणारे आपले साधन !

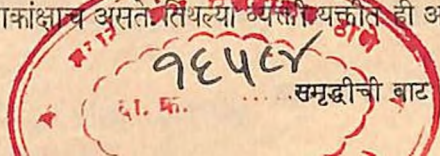
जगात हजारो, लाखो लोक असे आहेत की ज्यांना आपल्याला लाभलेल्या शक्तिसंचयाची कल्पनाच नसते. कल्पवृक्षाखाली बसून आपले नशीबच खोटे म्हणून ही माणसे रडत असतात ! जर याउलट आपण सतत स्वागतशील असलो, जेवढे जास्तीत जास्त मिळेल तेवढे मोठे भांडे हाती घ्यायला तयार असलो तर विपन्नावस्था आली म्हणून रडण्याचे आपल्याला कारणच नाही. जर आपल्या मनात भव्योदात्त इच्छा—आकांक्षा उदय पावेल आणि तिच्या साफल्याइतका पुरुषार्थ करण्याचा आत्मविश्वास मनात असेल तर मग आपल्याला काहीच कमी पडायचे कारण नाही.

पुष्कळ वेळा आपल्या विचारांचा प्रभाव नीट पडत नाही म्हणून आपण जगाच्या नाटालपणावर रुष्ट होतो. जगाबद्दल निराशेचे उद्गार काढू लागतो. पण आपला प्रभाव पडत नाही याचे कारण आपल्या त्या विचारांचा आपल्या जीवनावर परिणाम होण्यातच कसूर राहिलेली असते ! आपण त्या विचाराबद्दल एखाद्या वेळी निःशंक असतो, पण त्याच्या व्यवहार्यतेबद्दल आपलीच खात्री पटलेली नसते. एका बाजूला उच्च तत्त्वाचा उद्घोष आपण करतो आणि दुसऱ्या बाजूला तद्विरोधी वर्तन आपण करीत असतो. त्यामुळे लोकांची धडपड त्या उच्च ध्येयवादाच्या दिशेने होण्याऐवजी व्यावहारिक सोयीच्या दिशेनेच होत राहते. स्वतःबद्दल संदेह मनात असताना कोटलाही प्रभाव पडू शकत नाही. कारण प्रयत्नांत तेवढी उणीव राहूनच जाते. जीवनाच्या पात्रात अविश्वास आणि संशय यांचे खडे भरल्यानंतर आपले जे लहानमोठे पात्र असेल त्यातली उपलब्ध जागाही आपण कमी केलेली असते. आपला संशय, भीती आपली समृद्धी कमी करीत असतात.

दरिद्राचे मनोरथ निर्माण होतात आणि नाहीसे होतात, असे एक सुभाषित आपल्याला सांगते. ह्या दरिद्री म्हणजे पैशाने दरिद्री नव्हे. तो कल्पना-दरिद्री असतो; पुरुषार्थ-दरिद्री असतो. मनात इच्छा होणे म्हणजे

मार्ग दिसू लागणे होय. रस्त्यावरची पाटी, ती आपल्याला रस्ता कोणीकडे नेईल तेवढेच दाखवते. पाटी काही आपल्याला त्या गावी नेऊन पोचवीत नसते. आपल्याला आपल्या पायानेच तिकडे जावे लागते. “वा, वा! मला रस्ता सापडला!” असे म्हणत कोणी त्या पाटीखाली बसून राहिला तर तो मुक्कामाला थोडाच पोचणार आहे? समृद्धीची स्वप्ने पडू लागली, एवढ्याने समृद्धी येत नसते. उलट एखाद्या वेळी त्या स्वप्नातच सारी जिंदगी पसार होते. स्वप्न पडले पाहिजे, जागेपणी त्याची तपासणी केली पाहिजे आणि संकेतानुसार वाटचाल सुरू केली पाहिजे. ‘असेल माझा हरि, तर देईल खाटल्यावरी’ ही अंधश्रद्धा खाटल्यावर फक्त मृत्यू आणून देईल! हरीने शक्ती दिली आहे तिचा वापर न करणे ही काही ईश्वरभक्ती नव्हे. कृष्ण गोवर्धन पर्वत उचलायला तयार आहे, पण प्रत्येकाने आपली काठी त्यासाठी लावली पाहिजे! पुरुषार्थविमुख अंधश्रद्धा म्हणजे विपन्नता ओढवून घेण्याचा राजमार्गच होय.

विपन्नतेचे वैशिष्ट्य असे की, ती एकदा अंगवळणी पडली की मनात समृद्धीची आकांक्षा रुजतच नाही. तुम्ही कितीही विपन्न असा, जर आपले मन त्या विपन्नतेविरुद्ध बंड करित असेल तर फार दिवस विपन्नतेत तुम्हांस राहावे लागणार नाही. गुलाम आपल्या गुलामगिरीशी सहकार्य करतो त्यामुळेच तो गुलामीत खिदपत राहतो. ज्या क्षणी गुलामगिरीत न राहण्याचा त्याचा निर्धार होतो त्या क्षणी त्याचा मुक्ततेचा मार्ग खुला होतो. विपन्नतेत माणूस खिदपतो, कारण मनाने त्याने ती विपन्नता पकरलेली असते. परिस्थिती विपन्न असेल आणि मनात तिच्याविरुद्ध बंड पेटले तर विपन्नतेचा नाश सुरू होतो. लेनिन याच दृष्टीने म्हणाला होता की, “मजुरांनो, भिना कशाला? तुमच्याजवळ गमावण्याला स्वतःच्या हातापायांतल्या बेझ्यांशिवाय आहे तरी काय?” जगातल्या समाजवादी चळवळीने विपन्नाच्या मनांतून अशा प्रकारे विपन्नतेची भावना दूर केली आणि संपन्नतेची बीजे रुजवली, आणि त्यामुळे संघटित पुरुषार्थाची प्रेरणा त्यांच्यात निर्माण होऊन त्यांना आपले जीवन पालटता आले. विकसित देशांतील संपन्नतेमामे त्यांच्या लोकजीवनात रुजलेली संपन्नतेची आकांक्षाच असते. तिथल्या व्यक्ती व्यक्ती ही आकांक्षा

निर्माण झाली, आणि त्यांतून जी सामूहिक पुरुषार्थशक्ती उदय पावली तिने एकामागून एक विकासाचे टप्पे गाठले. संपन्नता ही परिश्रमातून, नियोजित परिश्रमातूनच निर्माण होते. उच्च जीवनाची आकांक्षा रुजल्या-शिवाय परिश्रमाचे नियोजन शक्यच होत नाही. ऐहिकाची उपेक्षा म्हणजे अध्यात्म, ह्या अपसमजाचे त्यासाठी निराकरण करण्याची आवश्यकता आहे. ऐहिकातूनच अध्यात्म लोकांना आकलन होऊ शकते. आपल्या देशात श्रमशक्तीची वाण नाही, वाण आहे ती मुख्यतः उच्च जीवनाच्या प्रेरणेची.

आज विज्ञानाचे युग अवतरले आहे. विज्ञानाने उत्पादनसाधनांना एक विशेष गती दिली आहे. शेती, उद्योगधंदे यांची असीम वाढ आता होऊ शकेल. निसर्ग आपल्याला हवे ते वरदान देण्याला सिद्ध आहे. जगातून भूक आणि उपासमार यांचे संपूर्णपणे उच्चाटन करण्याचे कार्यक्रम जागतिक अन्न व शेती संघटनेतर्फे आखले जात आहेत. विपन्न अवस्थेत कोणी जीवन कंटावे, अशी परिस्थिती नाही. विज्ञानाने नवी नवी पुरुषार्थाची दालने खुली केली आहेत. मानवी आकांक्षांना आता अवकाश खुला झाला आहे, आणि अणूच्या अंतरंगात डोकावण्याची कलाही त्याला अवगत झाली आहे. एवढी आवाहने समोर असूनही कोणी जर हातपाय जोडून बसत असेल, आणि विपन्नावस्थेत जीवन घालवीत असेल तर ती त्याची स्वतःचीच कर्तव्यगारी समजली पाहिजे ! अणूच्या अंतरंगातले अपार शक्तिसाठे हाती लागले असताना आपण विपन्नच राहिलो तर आपल्या विपन्नतेला आपल्या दुर्भावनाच कारणीभूत आहेत, असे म्हटले जाईल.

आजवर जगातील हजारो पिढ्यांनी जो जो पुरुषार्थ केला त्याची रुचिर फळे वारसाहकाने आपल्याला आज मिळाली आहेत. काल आणि देश यांतील भेद उल्लंघून हा वारसा अवघ्या जगाला मिळालेला आहे. संपन्नांना आपल्यापेक्षा कमी संपन्न असणारांविषयी कणव वाटत आहे. आपल्यापेक्षा जे कमी संपन्न त्यांची ती उणीव ही आपलीच उणीव, असे त्यांना वाटते. जे कमी संपन्न आहेत त्यांना अधिक संपन्नांची मदत

घेण्याला कोठलाही संकोच वाटू नये, अशी आज परिस्थिती आहे. असा विशाल वारसा असलेल्या कोणी स्वतःच्या नशिवाला हात का लावावा ? गेल्या एकोणीस शतकांत मानवाने जे वैभव निर्माण केले त्याच्या तोडीचे वैभव त्याने गेल्या पाच-सहा दशकांत निर्माण केले आहे. विज्ञानाच्या अवतारामुळे निसर्गातील सर्व संपत्तीचे खजिने मानवाला उघडे झाले आहेत. ही नवयुगाची जाणीव ज्यांच्या जीवनात निर्माण झाली त्यांना विपन्नतेबद्दल भीती वाटण्याचे काही कारण नाही.

एडिसन म्हणत असे : “ विश्वातील कणाकणात एक अमर, अनंत असे चैतन्य भरलेले आहे. वैज्ञानिकांना त्याचा सतत अनुभव येत असतो. तो प्रत्येक चैतन्यशील कण त्याच्याशी गुजगोष्टी करित असतो. ” आपली सहानुभूती थोडी कमी पडते, आणि त्यामुळे विश्वातील कणाकणांतले हे चैतन्य आपल्याला जाणवत नाही. प्राचीन काळाच्या कहाण्यांत असे वर्णन येत असे की, एखादा पोपट किंवा मैना खजिना कोठे दडलेला आहे ते सांगे. पण पोपट किंवा मैना यांनाच ते माहित असते असे थोडेच आहे ? प्रत्येक वस्तूच खजिन्याची खूण सांगू शकते; पण तिच्याशी तेवढा घनिष्ठ संबंध आपल्याला जोडता यायला हवा.

ज्याने नवे वाळ जन्माला घातले, त्याने त्याच वेळी आईच्या स्तनांत दूध आणि हृदयात वात्सल्यही निर्माण केलेले असते. गरज निर्माण होते तेव्हा तिच्या पूर्तांचीही व्यवस्था झालेली असते. परंतु त्यांचा संयोग व्हावा लागतो. हा संयोग जमून यायचा तर पुरुषार्थ करावा लागतो. पुरुषार्थाची प्रेरणा निर्माण झाली की समृद्धीचा मार्ग दिसायला लागतो.

कोणीही मनुष्य गरीब आहे, आणि त्यामुळे अखंड गरीबच राहणार, ही कल्पना पूर्णांशाने खरी नव्हे. गरीब आहे आणि पुरुषार्थी नाही असे असेल तरच गरीबीची गरीबी वज्रलेप राहिल. गरीब असणारांना जर आपल्या गरीबीचे भान झाले आणि त्यांच्यात गरीबी निवारण्यासाठी सहपुरुषार्थ करण्याची प्रेरणा निर्माण झाली तर त्यांची गरीबी अखंड टिकणे केवळ अशक्य आहे. ज्या क्षणी गरीबांचा समूह संघटित होतो त्याच क्षणी तो शक्तिसंपन्न होतो आणि समृद्धीची वाटचाल करू लागतो.

‘सहकार’ हा आज समृद्धीचा मंत्र बनला आहे, आणि त्या दृष्टीने आवश्यक ते संस्थात्मक जीवन उभारता यावे, अशी कायदेशीर तरतूदही आपल्या देशात झालेली आहे. परंतु अद्याप समाजाच्या मोठ्या भागाचे मन बालिश राहिलेले आहे. लहान मुलाला बी मातीत बुजले की वाटते ते हातचे गेले आणि ते रडू लागते ! याउलट प्रौढ बुद्धीचा मनुष्य ते दृष्टीआड होणे म्हणजे काय ते जाणतो, आणि श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने त्या बीजाला खतपाणी देतो. त्यातून एक दिवस अंकुर वर येतो आणि काही दिवसांनी एक विशाल वृक्ष उभा राहिलेला दिसतो. ‘सहकार’ करताना पुष्कळांना हातचे जाण्याची व्यर्थ भीती वाटते. ज्यांना ही भीती वाटते ते मेहनतमशागत करण्यातही अंगचोरपणा करतात आणि परिणामतः दरिद्रीचे दरिद्रीच राहतात. सहकाराचा राजमार्ग उपलब्ध झाल्यानंतरही कोणी दरिद्री राहात असेल तर ते संकल्पशक्तीच्या आणि मेहनत-मशागतीच्या अभावाचेच द्योतक म्हणावे लागेल. सहकारी साखर कारखान्यांनी नगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या घरादारांत समृद्धी आणली आहे आणि त्यांतून सर्वत्र जिल्ह्याची कळा पालटल्याचे आपण पाहात आहोत. कोल्हापूर जिल्ह्यात तेच दिसते. सहकारी सूत गिरण्यांनी विणकरांच्या जीवनांत प्रकाश आणला आहे. आदिवासी जंगल कामगारांची भयातून आणि वंचनेतून मुक्तता झाली आणि समृद्धीची वाटचाल ते करू लागले त्याला सहकारच कारणीभूत आहे. सहकाराने समृद्धीच्या वाटा खुल्या केल्या आहेत.

समृद्धी म्हणजे काही केवळ पैसेवाले होणे नव्हे. पैसेवाल्यांजवळ पुष्कळ वेळी पैसा असतो; पण त्या पैशांच्या हव्यासापायी त्यांना जगायला-देखील फुरसत मिळत नाही ! हाही करंटेपणाच आहे. समृद्ध जीवनात श्रम, सुख आणि कला यांत संतुलन असेल. त्यांत उद्याची चिंता आजच्या जीवनाला कीड लावू शकणार नाही. नव्या समाजात आजच्या निर्वाहासाठी उद्याचे श्रम विकावे लागणार नाहीत, त्याचप्रमाणे आजच्या श्रमातून उद्याच्या श्रमविरहित जीवनाचा कैदखानाही उभा राहणार नाही. त्याला वक्रेतल्या पैशापेक्षा आपल्या पुरुषार्थशक्तीचा आणि सहकार्यांचा भरवसा अधिक असेल. व्यक्तिगत परिग्रह म्हणजे समृद्धी असा गैरसमज

कोणी करून घेऊ नये. वैयक्तिक परिग्रहातून चोरीच्या वृत्तीचे पोषण होते, म्हणून समृद्धीचे समीकरण व्यक्तिगत संपत्तिसंपादनाशी केले जाता कामा नये. संपत्ती समाजाची, व्यक्ती ही विश्वस्त-व्यवस्थापक, अशी नव्या युगाची समृद्धीची कल्पना असली पाहिजे. समृद्धीची कल्पना जर युगविसंगत असेल तर ती समृद्धी वैर-विषमता निर्माण करील, आणि समृद्धी हे वरदान ठरण्याऐवजी तो एक शाप ठरेल. जगातल्या समृद्ध देशांना ही जाणीव झाली असल्यानेच आफ्रिका व आशिया खंडांतील विकासासोन्मुख देशांना ते विकासार्थ साह्य करू लागले आहेत. एके काळी या देशांना नागवून त्यांनी आपले ऐश्वर्य उभारले, पण आज जमाना बदलताच आपल्या ऐश्वर्यात त्या देशांना वाटेकरी करण्याला ते सिद्ध झाले आहेत. विषमता वैराला जन्म देते हे जाणून समृद्ध इतरांना समृद्ध करण्यासाठी झटू लागले आहेत. या युग-संकल्पाचे भान झाले तर निरामय समृद्धीसाठी आपण पुरुषार्थ करू लागू.

समृद्धीसाठी परिश्रमाची तयारी हवी. नुसती भूक भिकेला लावते आणि पुरुषार्थी समृद्धाची भूक ही क्रान्ती घडवून आणते. ही क्रान्ती अनेक रूपांनी अवतरत असते. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक- अशी चार रूपे तर आज सर्वांच्या परिचयाची आहेत. ही क्रान्ती कधी शान्ततामय असते तर कधी विध्वंसक असते. क्रान्तीला विधायक रूप असेल तर ती शान्ततामय असू शकते. आज विज्ञानाने अशा जमान्यात आपल्याला आणले आहे की, इतरांना संपन्न करण्याची तयारी असल्याशिवाय आपण समृद्ध होऊ शकत नाही, आणि स्वतः विपन्न जीवन जगण्याची सिद्धता असल्याशिवाय इतरांना विपन्न करता येत नाही ! घाण्याचा बैल मैलोगणती फिरला आणि वर्षानुवर्षे चालत राहिला तरी घाण्यापासून तो दहा फुटांपलीकडे काही जाऊ शकत नाही, त्याचप्रमाणे मनात जोवर जुनी मूल्ये असतील तोवर आपल्याला त्या चाकोरीच्या बाहेर पडून समृद्धीची नवी क्षितिजे गाठता येणार नाहीत. म्हणून प्रथम पूर्वग्रहातून मन मुक्त केले पाहिजे. पूर्वग्रहांतून आणि कल्पनांतून जी मंडळी बाहेर पडत नाहीत त्यांनी कितीही वाटचाल केली तरी समृद्धीचे ओझरते दर्शनदेखील होणे दुरापास्त आहे. कारण

त्यांची सारी चाल ही घाण्याच्या वैलाप्रमाणे एका परिघातच चालू असते. त्यामुळे त्यांच्या सर्व प्रयत्नांची परिणती वैफल्यात होण्याचाच संभव जास्त. आज अनेक मंडळी अशा तऱ्हेने विफलप्रस्त झालेली दिसतात. विचारदोषामुळे पुष्कळशी मंडळी चुकीच्या मार्गाला लागतात आणि विचार्यांना निराशा आणि विपन्नता यांच्यातच काळ कंठावा लागतो. या मंडळीचे सगळे तिरपागडे असते. त्यांच्या विचाराची दिशा, त्यांच्या आकांक्षा, त्यांचे काम यांच्यात मेळच लागत नाही. जर विचार, आकांक्षा आणि कार्य यांत सुसंगती साधली तर त्यांच्या जीवनांत खरोखरच क्रान्ती झालेली आपल्याला दिसेल.

आधुनिक काळात सद्विचारांनी येणारी समृद्धी हीच खरी समृद्धी होय. ज्याच्या जीवनात विचारांची समृद्धी नाही त्याचे सारे वैभव हे अळवावरच्या पाण्यासारखे असते. विचाराची ज्याला महती समजली आणि त्याचा मागोवा जो घेऊ लागला त्याला साऱ्या विश्वाचा वारसा मिळत असतो. विशेषतः विज्ञानाने जगात देवाण-घेवाणीची साधने इतकी वाढवली आहेत की, इच्छा धरणाराला साऱ्या विश्वाची वारसदारी सहजच पटकावता येते; तशी बुद्धी मात्र असली पाहिजे. आधुनिक काळात विपन्नावस्था कोणाच्याही वाढ्याला यावी अशी स्थिती नाही.

वायव्यमध्ये एक वाक्य आहे, “ईश्वर माझा आधार आहे. कोणत्याही गोष्टीची कमतरता मला का असावी?” आज खरोखर अशी स्थिती आहे की, सामान्यतः कोणालाही विवंचनेत काळ कंठावा लागू नये. पण समाजरचना कधी कधी अशी असते की, समृद्धीतही विपन्नावस्था टिकून राहते. अशी समाजरचना बदलण्याची खटपट केली तर समृद्धीचे मार्ग खुले होतात आणि तेही एकट्यादुकट्यासाठी नव्हे तर अवघ्या समाजासाठी. आणि अखेरीस जीवनात खरी समृद्धी येते ती समाधानाने. ‘जव आवत संतोषधन, सब धन धुरी समान’ असे संत म्हणतात ते याच अर्थाने. ‘संतोष एव पुरुषस्य परनिधानम्’-संतोष हे माणसाचे परम निधान होय. पण हा संतोष कसा येतो? विचाराची स्पष्टता, त्या दृष्टीने निर्धाराचा प्रयत्न, यांतूनच संतोष

निर्माण होतो. आणि तीच खरी समृद्धी होय. असे जर नसते तर क्रान्तिकारक हसत फाशी गेले नसते. वैराग्याची ओढ लोकांना वाटली नसती आणि वाटून घेण्यात सहभागी होण्यात लोकांनी आनंद मानला नसता. समृद्ध जीवनासंबंधीच्या आपल्या कल्पना तपासून त्या प्रकाशात आपण पावले टाकली तर आधुनिक अर्थाने आपल्याला जीवनात समृद्धी आणता येईल.

शब्दशक्ती

‘मी करू शकतो’ हा आशावादी माणसाचा मूलमंत्र असतो. आणि ‘मला हे जमणारच नाही’ हा निराशावादी माणसाच्या बोलण्याचा सूर असतो.

आपल्या शब्दांत आपल्या आत्म्याची पुकार असते आणि सत्याचा ध्वनी असतो. असे शब्द कधीच व्यर्थ जात नसतात. उलट त्यांत मंत्राचे सामर्थ्य संचरते.

वायव्यलमध्ये ही अमूल्य वाक्य आलेली आहेत. शब्द म्हणजे समूर्त झालेला विचार. आमच्या जीवनाची घडण शब्दच करीत असतात. आम्ही आपल्या हृदयाशी जे शब्द धरले असतील त्या शब्दांचे प्रतिबिंब आमच्या अंगप्रत्यंगांतून पडत असते. शेवटी शब्दच माणसाला अजरामर करीत असतात. माणसाच्या जीवनातील पुरुषार्थाची परिणती अखेर शब्दांत होते ! ‘दरिद्री नारायण’ ह्या एका शब्दाने विवेकानंदांची स्मृती जागृत होते. ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी

मिळवणारच' या शब्दांत लोकमान्यांची मूर्ती साकार झालेली आहे. आणि 'सत्याग्रह' या एकाच शब्दांत गांधीजींच्या जीवनाचे सार भरलेले आहे. अशा रीतीने माणसे शब्दांनी हृदयाहृदयात प्रवेश करून अमरपद प्राप्त करित असतात. येशू ख्रिस्ताने केवढे आत्मविश्वासाने सांगितले होते की, "स्वर्ग आणि पृथ्वी एखाद्या वेळी नाहीसे होतील, परंतु माझे शब्द कधी नष्ट होणार नाहीत!" जगातल्या कुठल्याही भौतिक शक्तीपेक्षा शब्दाची शक्ती अधिक प्रभावी ठरली आहे. सर्व धर्मग्रंथ हे ह्या गोष्टीचे प्रत्यक्ष प्रमाणच होय. ही शब्दशक्ती जीवनात प्राण वनून वास करते. तुलसीदासांनी हेच वेगळ्या रीतीने सांगितले आहे. त्यांनी म्हटले आहे, "गरिबाचा निःश्वास देखील कधी वाया जात नसतो. बैलाच्या भावनांची उपेक्षा करून सुरी त्याच्या मानेवर चालते. पण पुढे बैलाच्या कातड्याचा भाता तयार होतो आणि त्याच्या निःश्वासांनी प्रदीप्त झालेल्या आगीत ते लोखंड विरघळून जाते!" एका मुक्या प्राण्याच्या निःश्वासांतही अशी शक्ती असते, तेव्हा माणसाच्या शब्दांत ती केवढी भरलेली असेल त्याची कल्पनाच केलेली बरी. एकेक शब्द मिळतो आणि मानवसमूह त्यासाठी आपले सर्वस्व घेऊन उभा ठाकतो. 'बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय' हे शब्द बुद्धाच्या मुखातून बाहेर पडले आणि या देशातील लाखो लोकांचे जीवन त्यांनी बदलून टाकले. 'लोकशाही' हाही असा एक शक्तिशाली शब्द आहे. 'समाजवाद' हा दुसरा शब्द आहे. या शब्दांतील अपार सामर्थ्यामुळेच आज जगातील सर्व पुरुषार्थ प्रकट होताना दिसत आहेत. विशेषतः आधुनिक विज्ञानाने तर या शक्तीचे महत्त्व अपरंपार वाढवले आहे. शब्दशक्तीच्या उपासकांनी शब्दाची गती आणि क्षेत्र प्रचंड वाढवले आहे! छापण्याची आणि ध्वनिक्षेपणाची यंत्रे यांची जगभर केवढी वाढ आणि विस्तार झाला आहे! आधुनिक मानवाला सर्वांत मोठी भूक कशाची असेल तर शब्दाची. त्यामुळेच तर रेडिओ आणि वृत्तपत्रे यांची एवढी प्रचंड वाढ झाली आहे. शब्द ही माणसाला अवघ्या विश्वाशी जोडणारी शक्ती आहे. ज्ञानेश्वरांनी याच दृष्टीने 'वाग्यज्ञ' असा शब्द योजला आहे. संत आणि

क्रांतिकारी हे तर शब्दाचे मोठे उपासक असतात. जग वनवले आहे ते याच मंडळींनी.

मुखीच्या चार शब्दांत केवढे अपार सामर्थ्य असते ! सत्य हे प्रथम शब्दरूपानेच अवतरत असते आणि त्यापाठोपाठ सारे वळ एकवटते. प्रतिज्ञा म्हणजे तरी दुसरे तिसरे काय असते ? ते शब्दच जीवनाची घडण करीत असतात. भारताने २६ जानेवारी १९३० रोजी प्रथम स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा केली, आणि सतरा वर्षांत भारत स्वतंत्र झालेला आपण पाहिला !

वेरडनच्या आघाडीवर जनरल पिटनच्या आधिपत्याखाली फ्रेंच सैन्य जर्मन सैन्याला तोंड देत होते. पिटनने मंत्र उच्चारला, “ जर्मन सैन्य फ्रेंच भूमीत पाऊलदेखील टाकू शकणार नाही ! ” त्याच्या ह्या शब्दांनी त्या फ्रेंच सैनिकांना अभिमंत्रित केले आणि त्याच्या सैन्याने अपार पराक्रम गाजवला. विजयाची घोषणा हा विजयाचा मूलमंत्र असतो. फ्रेंच सैनिकांनी मृत्यूशी मुकाबला केला तो पिटनच्या त्या जादूभऱ्या शब्दांमुळे. जर्मनीला त्या वेळी फ्रेंच भूमीवर पदक्षेप करता आला नाही. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आजाद हिंद फौजेची स्थापना केल्यावर ‘ जय हिंद ’ आणि ‘ चलो दिल्ली ’ हे दोन घोष उच्चारताच पूर्व आशियातील येथून तेथून सगळीकडचे भारतीय खडबडून उठले आणि त्यांच्यामधील क्षात्रतेज प्रकट झाले. १९४२ साली गांधीजींनी ‘ चले जाव ’ हे शब्द उच्चारले आणि सारा देश एकमुखाने इंग्रजी राज्याच्या उचाटनासाठी सिद्ध झाला. ‘ इन्कलाब झिंदाबाद ’ या शब्दांनी हसत हसत फाशीच्या तऱ्हावर चढण्याची क्रांतिकारकांना ताकद दिली.

शब्द ही आमच्या विचारांची मूर्ती आहे. शब्द ही एक मोठी संक्रामक शक्ती आहे. चुंबकाच्या सान्निध्यातील लोखंड जसे प्रभावित होते तसे शब्दांच्या सान्निध्यात माणसाचे होते. रोगाच्या किटाणुपेक्षाही शब्द अधिक वेगाने सारे जीवन व्यापतात ! आपल्या शब्दांतून जो भावनांचा अविष्कार होतो तत्सम भावना श्रोत्यांच्या मनांत निर्माण होत असतात. शब्दांनी वातावरण आणि व्यक्ती घडवल्या जात असतात.

आजवर झालेला जगाचा सांस्कृतिक विकास ही शब्दांनी घडवलेली किमया आहे. भाषेत जे एवढे वळ आहे ते यामुळेच. भाषेवद्दल माणसाला जे एवढे असीम प्रेम वाटते त्याच्या बुडाशी शब्दशक्तीच आहे! विकसित समूहाची भाषा विकसित असते आणि ज्या मानव-समूहाला विकासाची वाटचाल करावयाची त्यांना प्रथम शब्दशक्तीचीच आराधना करावी लागते. कोणत्या राष्ट्रत शब्दशक्तीची किती आराधना होत आहे त्यावरून त्या राष्ट्रचे मूल्यमापन करणे सहज शक्य होईल. 'वंदे मातरम्' या शब्दांनी राष्ट्रार्थ बलिदान करण्याची केवढी प्रेरणा भारतीय जनतेला दिली आहे! विचारांना संक्रांत होण्याची इच्छा झाली की त्यांना शब्दरूपच व्हावे लागते! नाट्यकलेचा विकास म्हणजे शब्दशक्तीचे एक मोठेच प्रमाण होय. माणसाची सर्वांत मोठी भूक-कोणती, असे आपण पाहू गेलो तर 'शब्दाची' हाच निष्कर्ष निघाल्या-वाचून राहणार नाही. शब्द ही अंतःकरणे जोडणारी अपार अशी शक्ती आहे. भावनांचे ते वाहन आहे. शब्दांच्या मूळ रूपांना 'अक्षर' ही जी संज्ञा दिली आहे त्यात मोठा अर्थ आहे. नश्वराला शाश्वत करणारे आणि सीमिताला असीम करणारे रसायन म्हणजे शब्द! माणसाला शब्द लाभला आणि त्याच्या सुसंस्कृत जीवनाचा प्रारंभ झाला. माणसाला शब्द लाभला आणि तो अमरत्वाकडे झेप घेऊ लागला. माणसाला पहिला शब्द अवगत झाला तेव्हा त्याने केवढी धन्यता अनुभवली असेल! मूल जेव्हा पहिलावहिला शब्द उच्चारते तेव्हा आपल्याला किती आनंद होतो! वाटते, आता याच्या विकासाची वाटचाल सुरू झाली. आता ते मूल साऱ्या विश्वाशी जोडले जाते. पैगंबरांच्या शिष्यांना धर्मप्रचाराची मोठी घाई झाली होती. ते एकदा पैगंबराला म्हणाले, "महाराज, आपण एखादा चमत्कार करून दाखवा म्हणजे ही सगळी मंडळी आता आपल्या भजनी लागतील पहा!" पैगंबर म्हणाले, "माझ्यासारखा एक अडाणी हे जे ईश्वरी बोल ऐकवतो हा केवढा चमत्कार आहे! याहून आणखी मोठा चमत्कार कोणता?" गीतेत कृष्णाने याच दृष्टीने म्हटले आहे, "अक्षरात 'अ'कार मी!" ज्याला

अकार येऊन शब्दशक्तीचे भांडार खुले झाले त्याला ईश्वराकडून वरदानच मिळाले.

नारदांनी वाल्या कोळ्याचा वाल्मीकी ऋषी केला तो या शब्दशक्तीच्याच बळावर. विनोबा हे आधुनिक भारतातील शब्दशक्तीचा महिमा जाणणारे एक थोर संत आहेत. कम्युनिस्ट जेव्हा अत्याचारातून समाजपरिवर्तन होते असे त्यांना सांगू लागले, तेव्हा विनोबा कम्युनिस्टांना म्हणाले, 'बाबांनो, मार्क्स काही तुमच्यामागे काठी घेऊन लागला नव्हता. आणि तरीही तुम्ही मार्क्सवादाचा स्वीकार केला आहे ना? तुम्ही स्वतःच शब्दशक्तीच्या अपार सामर्थ्याचा एक नमुना असताना फुका बळप्रयोगाचा धोशा कशाला लावता?' शब्दशक्तीच्या अप्रतिहत विकासाचा टप्पा गाठला गेला आणि जगात लोकशाहीचा अवतार झाला. शब्द थिटे पडतील अशा विश्वव्यापी ज्यांच्या जाणीवा ते शब्दावीण संवाद करू शकतात. पण हा संवाद शब्दांतूनच जन्म पावतो. तो शब्दांच्या माध्यमाशिवाय संक्रमित होतो; पण त्याचा बोध होतो तेव्हा तोही शब्दरूपानेच होतो! रेडिओत असेच तर होते. शब्दांचे रूपान्तर विद्युत्-चुंबकीय लहरींमध्ये होते आणि त्या अश्वाखंड होऊन सर्वत्र विखुरतात, रेडिओ इष्ट त्या लहरी वेचून घेतो आणि पुन्हा त्यांचे शब्दांत रूपान्तर करतो. 'शब्देवीण संवादिते' म्हणतात ते हे असे.

भारताची आणि महाराष्ट्राची आजची घडण कशी झाली, हे आपण पाहू लागलो तर आपल्याला शब्दशक्तीची महती सहज ध्यानात येईल. आधुनिक भारताच्या घडणीत राजा राममोहन राय, रामकृष्ण परमहंस, योगी अरविंद, रामतीर्थ, विवेकानंद, लाला लजपतराय, महात्मा गांधी यांचा मोठा वाटा आहे. ह्या सर्वांचे शब्दांवर केवढे प्रभुत्व होते. त्यांच्या शब्दांनी भारताच्या कानाकोपऱ्यांत संचार केला आणि आधुनिक भारताची जडणघडण केली. चिपळूणकर, आगरकर, टिळक, न्या. रानडे, गोखले, फुले, आंबेडकर, साने गुरुजी यांनीही शब्दशक्तीची उपासना करूनच आजचा महाराष्ट्र आकारास आणला आहे. शब्दशक्तीचे भान झाल्यामुळेच रवींद्रनाथांनी 'विश्वभारती'ची स्थापना केली आणि 'यत्र

विश्वं भवत्येकनीडम्' हा घोष केला. साने गुरुजींनीसुद्धा 'आन्तर भारती' ची मुहूर्तमेढ रोवून 'अविभक्तं विभक्तेषु' हा घोष पुन्हा एकदा घुमवला. प्रांतांनी भारती व्हावे व भारताने अतिभारती व्हावे, असे साने-गुरुजी म्हणत. शब्दाच्या किमयेनेच हे घडू शकेल असा त्यांचा विश्वास होता. लोकशाही मार्गाने नवा समाज घडवू इच्छिणाऱ्यांना तर शब्द-शक्तीचा महिमा ध्यानात घेण्यावाचून गत्यंतरच नाही. जीवन-सुधारणेची मंगल प्रभात शब्द दाखवू शकतात. महापुरुषांच्या शब्दात मंत्राचे सामर्थ्य येते. गांधीजींचे जीवन आपण बारकाईने पाहिले तर याचा आपल्याला प्रत्यय येतो. आफ्रिकेत असतानाची ही गोष्ट आहे. ते प्रवासाला निघाले असताना त्यांच्या एका मित्राने त्यांच्या हाती रस्किनचे 'अन् टु घिस लास्ट' हे पुस्तक दिले. प्रवासात गांधीजींनी ते अधाशासारखे वाचून काढले आणि त्या एका पुस्तकाने त्यांच्या जीवनात क्रांती केली. 'एका पुस्तकाचा क्रांतिकारी प्रभाव' असे गांधीजींनी स्वतःच त्याचे वर्णन केले आहे ! त्यांच्या सर्वोदय विचारांचा पाया त्या एका पुस्तकाने घातला.

जीवनपरिवर्तन करणारा हा जो शब्द तो सदासर्वदा वाहेरून कुठून येत असतो असेही नाही. अनेक वेळा तो आत्मसंवादातूनही विकसित होतो. चिंतन म्हणजेच आत्मसंवाद, आपण स्वतःशीच विविध पैलूंतून चर्चा करणे. सार्वजनिक चर्चात अभिनिवेशाचा उद्भव होत असल्याने त्यातून आवश्यक शब्द नेहमीच प्रकट होतात असे नाही. चिंतनात सर्वच वाजू आपल्या असल्याने अभिनिवेशाने संवाद डागाळत नाही. आणि त्यामुळे त्यातून जीवनप्रेरक शब्द निपजण्याची शक्यता अधिक. प्राचीन काळच्या ऋषींनी दिलेले पुष्कळसे मंत्र हे भविष्यकाळातील संकेतांच्या स्वरूपाचे आहेत आणि त्यांचा उदय चिंतनातूनच झालेला असण्याची शक्यता आहे. गीतेने वाणीच्या तपाची जी महती गायली आहे ती याच दृष्टीने. हितार्थ सत्य बोलावे, पण ते सत्य प्रेमाने अनु-प्रणित झालेले आणि लोण्याप्रमाणे कुठल्याही प्रकारे न खुपणारे असावे. ह्या शब्दांना स्वाध्यायाचा पाया असावा. अशा शब्दांत अपूर्व असे सामर्थ्य येते असे गीतेने सांगितले आहे.

चिंतनातून जे शब्द प्रकट होतात त्यांच्या गर्भात अनंत शक्ती भरलेली असते. सारा इतिहास याची साक्ष देईल. विश्वाच्या इतिहासातील सर्व उलाढालींच्या मुळाशी शब्द आहे, असेच आपल्याला आढळून येईल.

पण शब्दशक्तीच्या ह्या सामर्थ्याचे आपल्याला भानच नसते. एखाद्या लहान मुलाने आपल्या हातांतील नाणी सैरभैर उधळून टाकावी त्याप्रमाणे आपण शब्दांची आतपबाजी करीत असतो, वारेमाप उधळपट्टी करीत असतो. मंत्रयुक्त शब्द प्रकट होण्यासाठी आत्मसंवादाची संवय हवी, पण आपल्यालाच आपण भीत असतो आणि त्यामुळे स्वतःला टाळण्याचा आपला एकसारखा प्रयत्न असतो! शहरातील माणसाजवळ आत्मसंवादासाठी आवश्यक असे बुद्धिवळ असते, पण ते वळ वापरण्याला त्याची तयारीच नसते. तो स्वतःला जगाच्या गोंगाटात आणि गजबजीत विसरू पाहतो. वर्तमानपत्रे, रेडिओ आणि कागद यांच्यात स्वतःला तो बुडवून टाकतो आणि स्वतःशी संवाद होऊच देत नाही. त्यामुळे जीवनात उथळ वरपांगीपणा येतो. शब्दशक्तीचे साधन उपलब्ध असूनही ते पेलण्याची हिंमत माणसे करीत नाहीत.

जगात असा कोठलाही जबरदस्त दुबळेपणा नाही की, जो चिंतनातून प्रकट झालेल्या शब्दांपुढे टिकाव धरू शकेल. 'मी हे करू शकेन', 'हे मला केलेच पाहिजे' असा शब्द अंतःकरणातून सहज उमटला म्हणजे माणसाची यशाकडे वाटचाल सुरू झाली असे खुशाल समजावे. आपला निरुद्ध मार्ग खुला व्हावा असे वाटत असेल तर निवांतपणे एकदा स्वतःशी संवाद करू लागू. असा संवाद एकदा तुम्ही स्वतःशी करू लागलात की, एका नव्या अद्भुत बळाचा आपल्यात संचार झाला आहे, असा अनुभव तुम्हांला आल्याशिवाय राहणार नाही. महापुरुषांचे शब्द आश्वासक असतात. कारण ते आत्मचिंतनातून प्रकट झालेले असतात. आत्मचिंतनातून साहसाच्या ऊर्मी उसळतात. आत्मचिंतनातून निर्भयतेचे चिलखत आपण संपादन करतो. आत्मचिंतन ही आत्मविश्वासाची जननी आहे. प्रसन्नतेचा निर्मळ झरा आत्मचिंतनातूनच प्रकट होतो. कार्याला लागणाऱ्या तळमळीच्या मुळाशी आत्मचिंतनच असते.

दुसऱ्याने दोष दाखवला की आपण क्षुब्ध होते. तो दोष दोषच नव्हे असे सिद्ध करण्याची आपली खटपट जारी होते. त्यामुळे कितीही सहानुभूतीने आणि आत्मौपम्य वृत्तीने दोषदिग्दर्शन केले तरी त्यातून क्वचित्च दोषनिवृत्ती होते ! याउलट आपण स्वतःशी संवाद करू लागलो म्हणजे जे दोष आपल्या ध्यानात येतात त्यांच्या परिहाराचा प्रयत्न तत्क्षणीच सुरू होतो. चिंतनशक्तीपुढे टिकून राहण्याइतके मातबर दोष जगात असूच शकत नाहीत. स्वतःशी आपण ज्या शब्दांत बोलतो ते शब्द सर्वांत समर्थ असतात ! इतर शब्द कितीही जपून वापरले तरी त्यांतून सदासर्वदा एकच अर्थ प्रकट होईल असे नाही. स्वतःशी आपण जेव्हा संवाद करतो तेव्हा मात्र शब्द आपण निश्चित अर्थानेच वापरीत असतो. आपल्या शब्दांचे आपल्याला पडणारे साकडे फार मोठे असते. आपल्या शब्दांतून आपल्याला लाभणारे सामर्थ्य अतुल असते. प्रतिज्ञा करण्याच्या पद्धतीचा उगम यातूनच झालेला आहे. अशा प्रकारे स्वतःशी संवाद करणे म्हणजे एका अर्थाने ईश्वराशी संवाद करण्यासारखेच आहे. ईश्वराशी म्हणजे जगातील सत् तत्त्वाशी. 'सत्य हाच ईश्वर होय' असे गांधीजी म्हणत ते याच अर्थाने; आणि आत्मसंवादालाच ते आतला आवाज असे म्हणत असत. 'सत्या-असत्यासी मन केले ग्वाही' अशी तुकाराम महाराज जेव्हा खात्री देतात तेव्हा त्याचा अर्थही हाच असतो.

सी. डी. लारसनने दिग्दर्शित केलेल्या काही प्रतिज्ञा विचार करण्यासारख्या आहेत :

“ आजच्यापेक्षा उद्या मी अधिक विकास पावेन. ”

“ उद्या साफल्याच्या पाऊलवाटेवर माझे एक तरी पाऊल पुढे पडलेले दिसेलच. कारण तेवढे तरी मी करू शकेनच, असा मला विश्वास आहे. ”

“ मी स्वतःमधील आणि दुसऱ्यामधील केवळ भलाई तेवढीच पाहीन. कारण भलाईचे चिंतनच मला निर्मळ करील. ”

“एखादी अडचण समोर उभी ठाकलीच तर मी दुप्पट शक्तीने तिला तोंड देईन. कारण अडचण म्हणजे आपल्याला लाभलेली एक गुप्त संधीच असते !”

“ज्या गोष्टीमुळे सत्य आणि स्वातंत्र्य यांच्या दिशेने माणसाचे पाऊल पुढे पडेल, अशा गोष्टींची मी कामना करीन.”

“ज्या शब्दांनी आनंद वाटेल, निर्भयता पसरेल आणि प्रेरणा मिळेल, असेच शब्द माझ्या तोंडून वाहेर पडतील.”

“ज्या शब्दांनी कोणाचे तरी भले होणार असेल अशाच शब्दांचा मी वापर करीन.”

अशा प्रकारची प्रतिज्ञा मनुष्य जेव्हा करतो तेव्हा त्याची ती थोरवी शारीरिक नसते, मानसिकच असते. शरीराची थोरवी ही अहंकराची प्रतिष्ठाच होय. अशा अहंकाराच्या आहारी जाण्याने फायदा न होता नुकसानच होण्याचा संभव अधिक. प्रतिज्ञेचा नित्य पुनरुच्चार, करणे दृढतेच्या दृष्टीने उपकारक ठरू शकते, परंतु नित्य पुनरुच्चारामुळे यांत्रिकता निर्माण होऊ नये, याची दक्षता घेतली पाहिजे. प्रतिज्ञेचा पुनरुच्चार करताना मन, बुद्धी आणि सर्व इंद्रिये यांचा सहकार आवश्यक असतो. असा सहकार असेल तर आपल्या शरीराचे अंग न् अंग त्या पुनरुच्चारामुळे पुलकित झालेले आढेले !

आपल्याला वाटत असेल की, अमूक इंद्रियाने अमूक एक कार्य होते; परंतु ते सर्वथैव खरे नव्हे. ज्याप्रमाणे आधुनिक विज्ञानामुळे वाष्पशक्तीचे यांत्रिक शक्तीत, यांत्रिक शक्तीचे विद्युत्-शक्तीत व विद्युत्-शक्तीचे ध्वनि-शक्तीत आणि प्रकाश-शक्तीत असे एकमेकांत रूपान्तर होते त्याचप्रमाणे आपल्या शारीरिक शक्तीही परस्परांत रूपान्तरित होऊ शकतात. याचाच अर्थ कोठल्याही क्रियेत आपली सर्व इंद्रिये सहभागी होत असतात. विचार करण्याचे कार्य म्हटले तरी सर्व इंद्रिये ते करीत असतात. त्याची अभिव्यक्ती एका इंद्रियाने होते इतकेच. आंधळे लोक दृष्टीची उणीव

अंशतः भरून काढण्याचा प्रयत्न अन्य इंद्रियांच्या द्वारा करतात, बहिरे श्रवणशक्तीची उणीव अन्य इंद्रियांच्या मार्गाने अंशतः दूर करतात, ही आपल्या नित्य अनुभवाची गोष्ट आहे. आपला शब्द प्रकट होतो तो वाणीतून प्रकट झाला तरी तो सर्व इंद्रियांचा सहयोगी हुंकार असला पाहिजे. तसा तो हुंकार असेल तर त्या शब्दांत अफाट सामर्थ्य संचरते. असा शब्द अभ्यासाने साध्य होतो.

सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक एडिसन. एकदा त्याच्या मित्रांनी दारू घेण्याचा त्याला फार आग्रह चालवला. त्या आग्रहाला तो बळी पडला नाही. त्यावावतचा आपला अनुभव त्याने नोंदवून ठेवला आहे. “ या गोष्टीचा आधीच आपण विचार करून ठेवलेला बरा, असे मी मनाशी योजिले. आपल्या सर्व शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक शक्तीचा परिपूर्ण लाभ आपल्याला झालाच पाहिजे, असे मला जाणवत होते. अशा स्थितीत विश्वासाची प्रेरणा नष्ट करणारे आणि स्वतःला स्वतःच विसर पाडणारे मद्य घेऊन चालणारच नव्हते. मद्याने जो क्षणिक कैफ चढतो, बळ संचारल्यागत वाटते ते खरे नसते. नंतर येणारी ग्लानी आणि शैथिल्य पुष्कळदा कायमच आपल्याला घेरून बसते. तेव्हा मी मनाशी निश्चय केला की, जेवढी व्यसने तेवढी मानवाच्या मार्गातली मोहक वाटणारी विप्रेच होत ! त्यांच्यापासून स्वतःला लांबच ठेवले पाहिजे. ”

गांधींच्या जीवनातला एक प्रसंग या ठिकाणी लक्षात घेण्यासारखा आहे. गांधीजींना बॅरिस्टर होण्यासाठी विलायतेत पाठवायचे ठरले त्यावेळची गोष्ट. त्यांच्या आईला मोठी काळजी लागून राहिली होती. तिला लोक काहीबाही सांगत होते. कोणी सांगत होते की, परदेशात मुले ब्रह्मकतात. कोणी मांसाहार करावा लागतो म्हणून सांगत तर कोणी दाखुशिवाय चालणार नाही म्हणत ! गांधीजींच्या आईने आपली ही चिंता त्यांच्याजवळ सांगितली. गांधीजी म्हणाले, “ तुला का माझा विश्वास नाही ? मी तुला फसवणार नाही. शपथ घेऊन सांगतो की, मांस, मदिरा आणि मदिराक्षी यांच्यापासून विलायतेत मी दूर राहीन. ”

त्यांची आई म्हणाली, “ मला तुझा विश्वास आहे. पण दूर देशात कसे होणार ? माझी अक्कलच गुंग होते. मी बेचरजी स्वामींना विचारते. ”

त्या स्वामींनी गांधीजींकडून प्रतिज्ञा घेववली. मास मदिरा आणि परस्त्रीसंग यांच्यापासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा ! गांधीजी विलायतेला गेले. पुढे विलायतेत असताना एक विकट प्रसंग गुदरला. एका संमेलनाच्या प्रसंगी रात्री पत्ते खेळताना विचित्र वातावरण निर्माण झाले. पाय घसरण्याचा धोका होता. पण एका मित्राने इषारा केला आणि क्षणात गांधीजींना आपल्या प्रतिज्ञेचे स्मरण झाले. ती प्रतिज्ञा त्यांच्या रक्षणार्थ एक कवच बनून उभी राहिली ! दुबळ्याला ऐन प्रसंगी प्रतिज्ञेच्या त्या शब्दांनी वाचवले. ‘ निर्वलके बल राम ’ असा गांधीजींना साक्षात्कार झाला. त्यांची प्रतिज्ञाच त्यांना बळ देणारा राम होता. शब्दांचे सामर्थ्य असे अपरंपार असते. जीवन घडवण्याची अशी थोर शक्ती त्या शब्दांत असते. शब्दांचा हा महिमा जाणला पाहिजे.

माणसाच्या वाट्याला काळाचा केवढासा तुकडा येतो ! तो दक्षतेने वापरणे हेच आवश्यक आणि उचित. आपण स्वतःशी संवाद करून एकदा निश्चय केला, तो शब्दबद्ध केला म्हणजे आपली शक्ती बारा वाटे नुसती वाहून जात नाही. ती एका विशिष्ट दिशेने आपण वळवू शकतो, कारण ती लावू शकतो. प्रतिज्ञेचे शब्द हे एक असे भिंग आहे की, ज्यामुळे आपल्या सर्व शक्ती केंद्रीभूत होतात, एकवटतात. अशा एकवटण्यामुळे आपली शक्ती शतगुणित होत असते. कापसाच्या गाठी करण्याच्या यंत्रासारखी रचना आपल्या जीवनाचीही असते. त्या गाठी बांधण्याच्या यंत्रात दोन भाग असतात. एका भागाचे तोंड मोठे असते, दुसऱ्याचे लहान असते. ही दोन्ही तोंडे खाळून एकमेकांशी जोडलेली असतात आणि त्यात पाणी भरलेले असते. छोट्या तोंडावर दाब दिला म्हणजे मोठ्या तोंडाच्या सर्व पृष्ठभागावर तेवढाच दाब पडतो आणि त्या दोन्ही क्षेत्रफळामधील फरकाइतका अधिक दाब आपल्याला उपलब्ध होतो ! आपल्याही शक्ती त्या दाबयंत्राप्रमाणे आपल्याला गुणित करता येतात.

अपयशातून यशाकडे जाण्याऐवजी छोट्या यशाकडून मोठ्या यशाकडे जाण्याचा क्रम अधिक उपयोगी. एक छोटासाच निश्चय करावा आणि तो पारच पाडावा! त्यातून जो उत्साह लाभतो, त्यामुळे पहिल्यापेक्षा मोठा निश्चय करून तो पार पाडण्याचे सामर्थ्य आणि विश्वास आपल्याला वाटतो. आणि अशा रीतीने निश्चयाचे बळ वाढवता येते. 'निश्चयाचे बळ, तुका म्हणे तेचि फळ' निश्चयाचे बळ मिळणे हेच खरे साफल्य. आणखी साफल्य ते काय असते? व्रतनिष्ठा अशा प्रकारे जीवनाला साह्यभूत होत असते. विनोवांसारख्या माणसांना 'अपयश' हा शब्ददेखील ठाऊक नसतो. 'अयश' असे ते म्हणतात आणि त्या अयशाचाही विनियोग कसा करावा ते ते सांगतात. ते म्हणतात, "यशाने नम्रता आणि अयशाने उत्साह हा यश आणि अयश यांचा कर्मयोगातील विनियोग आहे." विनोवांचे हे शब्द हा एक अक्षय शक्तीचा ठेवा आहे.

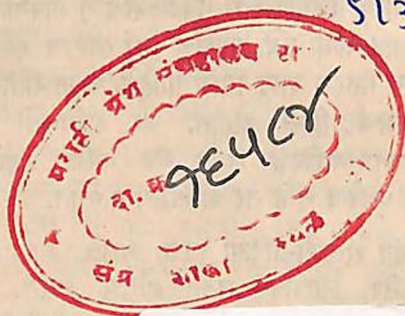
आपल्या प्रतिज्ञा पूर्ण होत नाहीत कारण आपण त्या व्यक्तित्वाच्या दडपणानेच पुष्कळ वेळा घेतलेल्या असतात. विचाराच्या अधिष्ठानावर घेतलेली प्रतिज्ञा नेहमीच निभावता येते. हा विचारही दडपणाखाली होता कामा नये. शारीरिक दडपण जसे नको तसेच ते भावनात्मक किंवा बौद्धिक दडपणही असता कामा नये. याचाच अर्थ स्वतःच स्वतःशी सर्व पैलूंनी युक्तिवाद करून नंतरच शब्द दिला पाहिजे. अशा रीतीने केलेल्या प्रतिज्ञा ह्या अपार सामर्थ्यदायिनी होतात. जर दडपणाने घेतलेल्या प्रतिज्ञा असतील तर मन त्याविरुद्ध सतत बंड करित राहते आणि प्रतिज्ञा फोल ठरतात, एवढेच नव्हे तर शक्तिक्षय करतात.

जगात सर्वच क्षेत्रांत शृंखला-प्रक्रिया चालू असते. एका व्यक्तीची प्रतिक्रिया दुसऱ्या अनेक व्यक्तींवर सतत होतच असते. चांगल्या गोष्टींची शृंखला-प्रक्रिया सुरू होते, तशी ती वाईट गोष्टींचीही होऊ शकते. म्हणून आपण सद्गुण-साधना करतो की दुर्गुणाच्या पंथाला लागतो हा काही केवळ आपल्या एकट्याचा प्रश्न राहात नाही, तो सर्व समाजाचा प्रश्न बनत असतो.

शब्दमहिमा जाणायचा तर अखंड जागरूकता त्यासाठी हवी. आपला शब्द निरर्थक असता कामा नये. त्याबरोबर दुसऱ्याचे अर्थकारी शब्दही निसटता कामा नये. शेवटी शब्दांतच सर्व सामावले जाते. शब्द हाच अमर असतो. म्हणून शब्दशक्तीचे भान करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः लोकशाहीच्या आजच्या युगात शब्दशक्तीचा महिमा अपार आहे.

प्रा. वि. प्र. संप्रदाय, व. न. स्व. प्र. प्र.
 क्र. ७४२१६६ वि. निबंध
 १९७१ नोंद क्र. ९१३१७

REFBK-0016584

REFBK-0016584

संस्थापक : साने गुरुजी

- शाळा-महाशाळांतील विद्यार्थी, सार्वजनिक वाचनालये आणि सुसंस्कृत अभ्यासू नागरिक यांच्यासाठी उपयुक्त असे साप्ताहिक.
- साने गुरुजी पहिल्या निवेदनात म्हणतात : “महाराष्ट्रात उदार विचार सर्वत्र नेण्यासाठी साधना आहे. समाजवादी तिची दृष्टी आहे. जेथे जेथे चंगला विचार दिसतो तेथून साधना वेते. नवयुगाला अनुरूप अशी विचारसंपदा देणारी साधना आहे.”
- प्रचलित जागतिक घडामोडींची सर्वांगीण माहिती.
- विधायक कार्यांचा परिचय
- थोर व्यक्तींचे परिचय.
- समाजाच्या अज्ञात आधारांची ओळख.
- आंतर भारती.
- साहित्यपरिचय
- समाजोन्नतीच्या विविध धडपडी.
- प्रचलित आंदोलने.
- मुलांच्या मेळाव्यात इ. इ.

वार्षिक वर्गणी १८ रुपये

सहामाही वर्गणी १० रुपये